

Buku yo Hlaya ya Nseketelo

GIREDI YA**3****XITSONGA****RIRIMI RA LE KAYA****KOTARA YA 1 & 2**

Bukukulu yo Hlaya

GIREDI 3 | KOTARA YA 1 & 2

XITSONGA

Vundzeni

Kotara ya 1	1
Nkongomelo: Ha famba	2
Vhiki ra 1	2
Vhiki ra 2	9
Nkongomelo: Hi lunghisa swilo	17
Vhiki ra 3	19
Vhiki ra 4	27
Nkongomelo: Hi ringeta ku tshembeka	35
Vhiki ra 5	37
Vhiki ra 6	45
Nkongomelo: Dyondzo ya hina	53
Vhiki ra 7	55
Vhiki ra 8	63
Kotara ya 2	71
Nkongomelo: Ha titoloveta	72
Vhiki ra 1	72
Vhiki ra 2	82
Nkongomelo: Hi vatsari	90
Vhiki ra 3	90
Vhiki ra 4	100
Nkongomelo: Hi na ntwelavusiwana	108
Vhiki ra 5	108
Vhiki ra 6	118
Nkongomelo: Hi vanjhiniyara	126
Vhiki ra 7	126
Vhiki ra 8	136

KOTARA YA 1

Nkongomelo: Ha famba

Mfuwiso wa ririmi:

Xivuriso

Mbulavulo wo koma lowu nyikaka xitsundzuxo. Swivuriso swi tala ku katsa na ririmi ro tumbela kufana na swigego.

Loko u nga fambi u ta teka makwenu.

Xivuriso lexi xi kombisa leswaku loko munhu a nga fambafambi a nge tivi vanhu kumbe nchumu.

Switori:

Riendzo lerikulu ra Shamiso

Maendzo ya Nkateko

Ntivomarito

ku teka riendzo: Ku ya kun'wana, ku nga va hi movha, bazi, xitimela, kumbe xihahampfuka.

Zimbabwe: Tiko ra le Dzongeni wa Afrika, en'walungwini wa Afrika-Dzonga.

xigodlho: Yindlu leyikulu swinene na ku tlhela yi saseka laha hosi kumbe nkosikati yi nga tshamaka kona.

swikwembu: Vanhu endyangwini wa ka n'wina lava hanyeke khale swinene, kufana na vakokwana wa vakokwana.

vukhale: Nchumu wa khale swinene (kufana na miako ya khale kumbe switori.)

nhlokomhaka: Xivulwa xo koma ehansi ka xifaniso lexi hi byelaka leswi xifaniso xi swi kombisaka.

endzela: Ku ya vona munhu kumbe ndhawu nkarhinyana.

nhlamuselo: Marito lama hi byelaka leswaku nchumu wo karhi wu languteka njhani, wu twala njhani kumbe wu titwa njhani.

Ntivomarito

valala:	Vanhu kumbe mitlawwa leyi lwisanaka naswona yi nga ha ringetaka ku lwisana.
mufumi:	Muxaka wa murhangeri, kufana na hosi.
riendzo:	Riendzo ro suka endhawini yin'wana ku ya eka yin'wana, ngopfungopfu ro leha, kufana na ku khandziya movha kumbe xitimela.
phusumende:	Bege leyikulu leyi u yi tirhisaka ku rhwala mpahla na swilo swin'wana loko u teka riendzo.
ku paka:	Ku veketela swiambalo na switirhisiwa swin'wana endzeni ka phusumende kumbe bege loko u lava ku teka riendzo.
ku pakunula:	Ku humesa swiambalo na swilo swin'wana eka phusumende loko u vuya ko karhi, kumbe loko u fika ekaya.
thikithi:	Xiphephana lexi ku pfumelelaka leswaku u teka riendzo hi xona, ku nga va hi bazi, xitimela, kumbe xihahampfhuka.

Vutisa ndyangu wa wena:

Xana u nga tsakela ku teka riendzo u ya kwihi?

Xana u vona onge hi yini ndlela leyinene yo teka riendzo? Hikokwalahokayini?

Nkongomelo: **Ha famba**

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Papila ra munghana wo tsalelana

PO Box 112
Giyani
0826
2 Sunguti 2022

Eka Makungu,

Kunjhani! Ndza tshemba leswaku u pfukile.

I Rivoningo, munghana wa wena. Mudyondzisi u ri ndzi ku tsalela kumbe swi ta tsakisa.

A ndzi tivi nchumu hi tiko ra Egipita laha u tshamaka kona. U nga ndzi hlamusela hi rona? Ndzi nga tsaka ku va na munghana wa le Egipita.

Ndzi mufana wa malembe ya kaye. Ndzi tshama endhawini leyi vitiwaka Rhulani etikweni ra Afrika-Dzonga. Mina na vanghana va mina hi tlanga bolo masiku hinkwawo.

Sonto i siku leri ndzi ri tsakelaka swinene. Xosungula hi ya ekerekeni ndzi vona na vakhazi. Kutani hi oxa. Ku oxa hiloko hi tshivela ndzilo kutani hi veka sefo ehenhla leyi hi vekaka nyama eka yona hi yi sweka.

Ndzi le ka Giredi ya 3. Ndzi tsakela Matematiki na ku hlaya. Mudyondzisi wa mina i Manana Mathevula. I munhu wa misavu kambe loko a kwatile u ba huwa.

Ndzi lava ku tiva hi vutomi bya wena. Xana Egipita yi njhani? Mi endla yini ku titsakisa? Ndzi kombela u ndzi hlamula hambiloko mudyondzisi wa wena a nga ku byeli leswaku u ndzi tsalela.

Kusuka eka Munghana wo tsalelana,

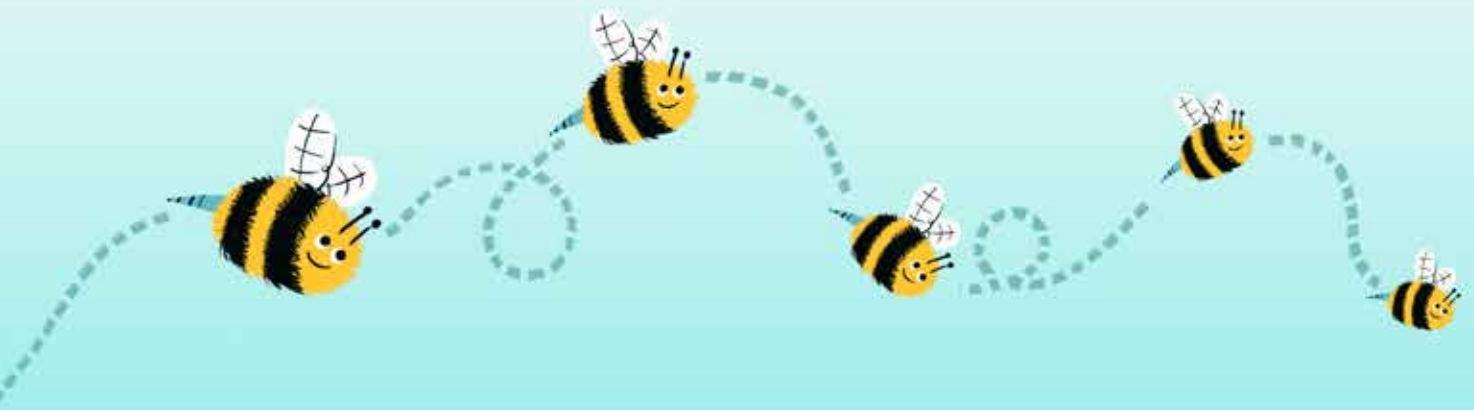
Rivoningo

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya xitoloveto:

1. **Xitsariwa lexi i:**
 - a. Papila
 - b. Xiphato
2. **Xana u ehleketa leswaku munghana wo tsalelana i munghana wa njhani?**
 - a. Munghana loyi a ku nyikaka xitsalo.
 - b. Munghana loyi mi tsalelanaka.
3. **Xana Makungu u lava ku tiva yini hi vutomi bya Rivoningo?**
 - a. Ku Rivoningo u hungasa hi yini.
 - b. Ku Rivoningo u rhandza ku dya yini.

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Riendzo lerikulu ra Shamiso

Shamiso na vandyangu wa yena a va nga ha swi koti ku yimela leswaku xikolo xi pfala. A va fanele ku endzela vandyangu wa ka vona eZimbabwe. Endleleni ya vona, va kunguhatile ku yima eGreat Zimbabwe. Shamisa u langutisile ndhawu leyi eka inthanete. U dyondzile leswaku a ku ri doroba ra kahle na xigodlo khale ka khaleni.

“Hmm! Swi kahle njhani!” ku ehleketa Shamiso. A tsakile ku endzela ndhawu ya vakokwana wa vakokwana wa yena.

EGreat Zimbabwe, ndyangu wu hlanganile na muleteri wa swa riendzo. “Ma amukeriwa eGreat Zimbabwe,” ku vula mufambisi wa vaendzi. “Ndhawu leyi yi akiwile madzanadzana ya malembe lama hundzeke.”

Endzeni ka muziyamu Shamiso u vonile vuhlalu bya golidi, wayere ya koporo, na vuhlalu bya nghilazi. “Vuhlalu byebyo byi huma eChayina!” ku vula mufambisi wa vaendzi.

“Leswi swi hi byela leswaku vanhu lava a va tshama laha a va xaviselana na vanhu va le ntsungeni wa malwandle!” Shamisa u titwe a ti nyungubyisa hi vakokwana wa vakokwana wa yena.

Lexi landzeleke, vandyangu va endzerile khumbi lerikulu ra

xirhendzevutana ra ribye. Va dyondzile leswaku muako lowu a wu akeriwile tihosikati. Va tlhele va dyondza leswaku Zimbabwe swi vula ‘yindlu leyikulu ya ribye’.

Endzhaku ka sweswo, Shamiso na vadyangu va endzerile muganga wun’wana. Muganga lowu a wu akiwile kufana na muganga wa vakokwana wa vakokwana wa vona. Va vonile vanhu va ri karhi va yimbelela na ku cina kufana na vakokwana wa vakokwana wa vona.

Xohetelela, va fambile exigangeni xa ntshava ku ya vona laha vanhu a va khongelela kona. Shamiso u yimile ehenhla ka ntshava a languta miaka leyo saseka leyi nga ehansi. “Hmm! Swi kahle njhani!” ku vula Shamiso. “Ndza tinyungubyisa hi mitirho hinkwayo leyi endliweke hi vakokwana wa vakokwana wa hina.” “Na mina,” ku vula tatana wa yena. U titwile a tsakile leswaku vadyangu wa yena va endzerile ndhawu ya vakokwana wa vakokwana wa vona.

Ntwisiso

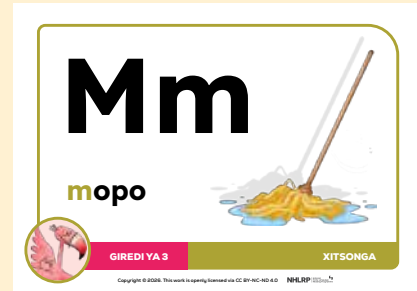
Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya ta xitoloveto:

- 1. Xana Shamiso na ndyangu wa yena a va ya kwihi hi nkarhi wo wisa?**
Shamiso na ndyangu wa yena a va ya... hi nkarhi wo wisa.
- 2. Xana vuhlalu bya nghilazi lebyi humaka eChayina byi kombile Shamiso yini mayelana na vakokwana wa vakokwana wa yena?**
Vuhlalu bya nghilazi byi kombisa leswaku vakokwana wa vakokwana wa yena...
- 3. Hikokwalahokayini tatana wa Shamiso a titwe a tsakile?**
Tatana wa Shamiso u titwe a tsakile hikuva....

Mipfumawulo

Cincanani
ku pfuxeta
mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya mapeletwana.

ha	ba
ma	mo

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya marito.

hahani

mirisa

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Hi heta ku baka hi masi. Mi suka mi lumile mi ta hetisa nkarhi
lowutaka. Ma ha salela mani laha? “U sala u basisa laha kaya,” ku
vula hahani. “Ku basisa mani ka hahani?” ku vutisa mina. Buti na sesi
a va rhandzi ku basisa laha kaya. Xa vona i ku mukisana na ku mirisa
swilo.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka
xitori lama tirhisaka:

a m

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka
buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena.
Xana marito lama ya nkongomelo ya
vula yini?

nhlamuselo

valala

Mipfumawulo

Cincanani
ku pfuxeta
mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya mapeletwana.

ka	ke
ki	bi

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya marito.

kona

inki

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Xikipa xa wena lexi wa ha ku xi xavaka xi kwihi? Ndzi vutisa hikuva
i khale xi nga ri kona. Ina, ndzi ri xi kwihi? Lala kaya a xi kona. A xi
komile, kutani ndzi xi nyika Kulani. Ohoo, swa twakala. U ta kuma
xin'wana ku nga ri khale. U cina hi xona ncino wa milenge ni mavoko.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka
xitori lama tirhisaka:

k i

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka
buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena.
Xana marito lama ya nkongomelo ya
vula yini?

mufumi

riendzo

Vuswikoti byo rungula xitori

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya mapeletwana.

m	p
---	---

m	p	u	m	p	o	m	p	a
---	---	---	---	---	---	---	---	---

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya marito.

mpimo

mpango

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Mpimo wa vana va xikolo a wu kona. Hi fanele ku wu kuma hi xihatla swinene. I mani a nga pfunaka ku va hi wu kuma?

“Mi kona hinkwenu ke?” ku vutisa kokwana. “Ina, hi kona kokwana,” ku hlamula hina. “Impela! va kona hinkwavo,” ku vula hahani. A hi tivi na leswaku kokwana u hi lavela yini. Hi lo hlekelela hi tiphina.

Ku tsala

Tirhisa mipfumawulo leyi nga laha hansi ku vumba marito:

a	m	k	i	p	h
n	r	s	l	o	g

Tsala marito lama eka buku ya wena ya switoloveto.

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya wena ya xitoloveto:

Koka huku

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Tintshava ta Afrika-Dzonga

Tikokulu ra Afrika ri na tintshava to tala. Yin'we ya tintshava leti i ntshava ya Kilimanjaro.

Kilimanjaro i ntshava leyikulu eAfrika. Yi kumeka etikweni ra Thanzaniya. Vanhu vo tala va lava ku khandziya ntshava ya Kilimanjaro. Swa tika ku khandziya ntshava ya Kilimanjaro.

U tiyimiserile ku khandziya ntshava? Hi leti tintshava ta Afrika-Dzonga leti u nga ti khandziyaka:

Drakensberg/Khahlamba/Maluti

Ntshava ya Drakensburg i ntshava yo saseka swinene. Yi kumeka exikarhi ka tiko ra Lesotho na Kwazulu Natal. Vangoni va yi vita Khahlamba. Vasuthu va yi vita Maluti.

Ntshava ya Tafula

Ntshava leyi yi kumeka eKapa. Yi tisa vaendzi vo tala eKapa. Vanhu va khandziya ntshava leyi mikarhi hinkwayo. U nga bvumba leswaku hikwalahokayini yi vitiwa Ntshava ta Tafula?

Ntshava ya Lubombo

Ntshava leyi yi kumeka eka xifundza xa Mpumalanga.

Ku na tintshava leti u nga ti khandziyaka eAfrika-Dzonga. Xana wa yi ehleketa yin'we?

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya xitloveto.
Kopunula u hetisa:

Ndhawu	Vito ra ntshava	Mahungiu yo tsakisa
Thanzaniya		Ntshava yo leha eAfrika
Exikarhi ka Lesotho na KZN		Yi na mavito manharhu
	Ntshava ya Tafula	Eenhla ka yona yi pavalarile
Mpumalanga		Yi languteka wonge i nhompfu leyikulu

Mofoloji

Kopa nxaxamelo wa marito eka buku ya wena ya xitloveto.
Khwatihata mofimi leyi tirhisiweke eka rito rin'wana na rin'wana.
Xana mofimi leyi yi vula yini?

1. fambisisa
2. lavisisa
3. swekisisa
4. lulamisisa

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Maendzo ya Nkateko (Nkomiso)

Tatana wa Nkateko u vuyile na buku hi le layiburari leyi vuriwaka Swihlamariso Leswintshwa swa Kombo swa Misava.

“A hi na mali yo xava mathikithi ya xihahampfhuka, kambe tibuku ti nga hi yisa kun’wana na kun’wana!” ku vula tatana wa Nkateko.

Endzhaku ka swakudya swo lalela, va tshamile esofeni ku hlaya buku.

“A hi teke xiboho xa leswaku hi swihi eka Swihlamariso leswi swa Kombo leswi hi tsakelaka ku swi endzela!” ku vula Nkateko.

Eka papila ro sungula va hlayile hi Khumbi Lerikulu ra Chayina. Khumbi leri ri akiwile ku sirhelela vanhu va tiko ra Chayina. “Hmm! Ndzi ehleketa leswaku xexo i Xihlamariso lexi ndzi tsakelaka ku xi endzela!” ku vula Nkateko.

Lexi landzelaka, va hlayile hi Xitechu lexikulu xa Hosi Yeso lexi nga etikweni ra Burazili, tiko leri nga eDzongeni wa Amerika.

“Hmm! Ndzi ehleketa leswaku xexo i Xihlamariso lexi ndzi tsakelaka ku xi endzela!” ku vula Nkateko.

Swihlamariso swimbirhi leswi landzelaka na swona a swi kumeka eDzongeni wa Amerika. Va hlayile hi Machu Picchu, doroba leri nga akiwa ehenhla ka tintshava nkarhi lowu nga

hundza khale. Va tlherile va hlaya hi piramidi leyi nga eMekiziko leri a yi tirhisiwa ku langutisa tingeleti. Hinkwaswo swihlamariso leswi, Nkateko a vula a ku, “Hmm! Ndzi ehleketa leswaku xexo i Xihlamariso lexi ndzi tsakelaka ku xi endzela!”

Lexi landzelaka, va hlayile hi xitediyamu lexi nga etikweni ra Ithali, laha vanhu lava tlangaka ntlango wa ku lwa a va lwela kona, ku kondza va dlayana. “Hmm! Ndzi ehleketa leswaku xexo i Xihlamariso lexi ndzi tsakelaka ku xi endzela!” ku vula Nkateko.

Kutani tatana wa Nkateko u pfurile papila rin'wana. Ri kombile muako wo saseka lowu nga etikweni ra Indiya. "Ndzi hlayile hi lexi," ku vula Nkateko. "I Taj Mahal ya le Indiya." Ndzi ehleketa leswaku xexo i Xihlamariso lexi ndzi tsakelaka ku xi endzela.

Xohetelela, va hlayile hi Xihlamariso xa vukombo. Lexi a ku ri Petra, doroba leri nga vatliwa eka ribye ro tshwuka. Doroba leri a ri vatleriwile ku hlengeleta mati, lama nga endla leswaku vanhu va kota ku hanya emananga. Ina i ntiyiso, Nkateko u vule leswaku "Hmm! Ndzi ehleketa leswaku xexo i Xihlamariso lexi ndzi tsakelaka ku xi endzela!"

Eku heteleleni, Nkateko na tatana wa yena va tsarile ehansi tindhawu leti va tsakelaka ngopfu ku ti endzela. Kambe a hi kotangi ku hlaya tinhlamulo ta kona. U ehleketa leswaku Nkateko u tsarile yini?

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya ta xitoloveto:

1. Xana tatana wa Nkateko u hlamuserile yini hileswi tibuku ti nga swi endlaka?

Tatana wa Nkateko u hlamuserile leswaku tibuku ti nga...

2. Hi xihhi Xihlamariso lexi Nkateko a a hlayile hi xona khale?

Nkateko a hlayile hi... khale.

3. Hi swihi eka Swihlamariso leswi u nga tsakelaka ku swi endzela?

Ndzi nga tsakela ku endzela... hikuva...

Mofoloji

Xana mofimi leyi yi vula yini?

mu

Tsala nxaxamelo wa marito lama tirhisaka mofimi leyi eka buku ya wena ya switoloveto.

Sungula hi:

1. munhu

2. murisi

Nkongomelo: Hi lunghisa swilo

Mfuwiso wa ririmi:

Xivulavulelo

Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku u fanele ku yimela leswi u nga swi sungula. Xi hi dyondzisa leswaku hi fanele ku teka vutihlamuleri leswaku hi langutela leswi hi nga swi sungula kufika emakumu.

Ku tshemba nkolo

Hi ntolovelo ncino i xitsariwa lexi humeselaka vonelo. Xi tala ku katsa na ririmi ro tumbela kufana na mbuyelelo, swisasi, swigego, swifananiso na vumunhuhat.

Switori:

Tlilasi leyi onhiweke

Mari Copeny:
nhenhakati ya mati

Ntivomarito

lunghisa:	Ku endla leswaku nchumu wo karhi wu tirha nakambe kumbe ku wu lunghisa.
onha:	Ku tshova kumbe ku onha nchumu wo karhi.
kombela ku rivaleriwa:	Ku vula leswaku “ndzi rivaleli” loko u vavisile munhu un’wana kumbe loko u endlile xihoxo.
khwayere:	Ntlawa wa vanhu lava yimbelelaka swin’we.
vukheta:	Ku endla nchumu hi vukheta leswaku u nga endli swihoxo kumbe ku vaviseka.
Michigan:	Xifundzha xa le Amerika lexi dumeke hi mativa lamakulu lama xi rhendzeleke hinkwako.
mulwi:	Munhu loyi a lwaka hi xivindzi, ngopfungopfu etinyimpini kumbe eku pfukelaneni ka matiko.
xirilo:	I xiphiqo lexikulu swinene lexi lavaka ku lulamisiwa hi ku hatlisa.
thyakisa:	Ku endla leswaku moya, mati kumbe misava yi va leyi thyakeke na leyi nga na khombo erixakeni.

Ntivomarito

chefu:	Nchumu lowu nga na khombo eka vanhu, swiharhi kumbe swimilana.
ku lulamisa:	Ku lulamisa xo karhi lexi nga onhaka kumbe ku handzuka leswaku xi vonaka kahle no va xintshwa.
ku rhunga:	Ku hlanganisa swipetlu swa nguvu hi ku tirhisa nereta na njara.
nereta:	Xitirhisiwa xo lala no tontswa lexi nga na ximbhovana lexi tirhisiwa ku rhunga.
njara:	Xintambhyana xo lala lexi tirhisiwaka ku rhunga kumbe ku lunghisa mpahla.
hamula:	Xitirhisiwa lexi nga na nhloko yo tika na xikhomo ku belela swipikiri.

Vutisa ndyangu wa wena:

Xana hi nga lunghisa yini ekaya ra hina? Xana hi nga swi endlisa ku yini leswi?

Loko ndzi ri na xiphiqo lexi ndzi nga tiviki leswaku ndzi nga xi lulamisa njhani, xana ndzi fanele ndzi endla yini?

Mipfumawulo

Cincanani
ku pfuxeta
mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya mapeletwana.

na	ne
la	lo

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya marito.

vana

lamula

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Wa nonoka loko a tsala xikambelo. U lamulela hi mina masiku
hinkwawo. Hi mina ndzi kombelaka leswaku a hatlisa.

Mikarhi yin'wana wa hatlisa. Ku va ku ri siku leri a nga tlangiki.
Mikarhi yin'wana wo etlela wonge a nga kona. Kambe mpimo wa
tiawara wu va wu tele.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka
xitori lama tirhisaka:

n l

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka
buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena.
Xana marito lama ya nkongomelo ya
vula yini?

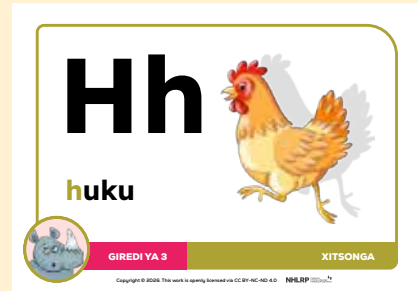
kombela ku rivaleriwa

khwayere

Mipfumawulo

Cincanani
ku pfuxeta
mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya mapeletwana.

ha	he
ka	ke

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya marito.

ekaya

humula

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Hi ta famba na hahani ekaya namuntlha. Ku hamba a swi kahle eka
hina. Pimanisa mavele na mirhi leyi nga kona. Hi va kume va lo ganaa!
Mporosi i byala bya xintu. Hlengeta vana va xikolo hi ta va pimela.
Mapaselo ya vana lava a ya tsakisi.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka
xitori lama tirhisaka:

e h

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka
buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena.
Xana marito lama ya nkongomelo ya
vula yini?

vukheta

ku lulamisa

Nkongomelo: **Hi lunghisa swilo**

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya mapeletwana.

n	d
---	---

n	d	o	n	d	e	n	d	u
---	---	---	---	---	---	---	---	---

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya marito.

ndere

ndondo

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Ndere i vuvabyi byo vanga hi makhuma. Kasi ndove i mavele lama nga kandziwa. Mina ndalala ndza wu chava. Malume wa ndanda, u lavana na ntiyiso. Byalwa lebyi i ndondo, byi tale mati. A hi tlanga na yena ncuva ivi ku sala ndondo. Ndukuzana na ndondotwana i swinyanyana. Ribye leri i ndendende, hi ringetile ku ri fayelela.

Ku tsala

Tirhisa mipfumawulo leyi nga laha hansi ku vumba marito:

n	l	e	h	d	a
k	r	i	m	u	b

Tsala marito lama eka buku ya wena ya switoloveto.

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya wena ya xitoloveto:

Leha luka

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Hulisani na Dakalo va pfuna ku pfula nambu

Hulisani a tshama edorobeni. Loko swikolo swi pfala a endzela kokwana wa yena. Kokwana wa yena a tshama emakaya.

Hulisani a tsakela ku va na kokwana. Xiphiqo a xi sungula loko a fanele a hlamba.

“Awaa! Hulisani, u nge tirhisi mati yo tala hindlela goleyo,” ku vula khazi Dakalo.

Hulisani a hlamala. A ku nga ri na munhu loyi a n’wi byela leswaku u tirhisa mati yo tala edorobeni. Hulisani u tsutsumele eka kokwana.

“Dakalo, hlamusela Hulisani leswaku swilo swi famba njhani lani,” ku vula kokwana. Dakalo u kombele ku khomeriwa eka Hulisani.

“Muganga wa hina wu kayivela mati, van’wana va ri ku ta dyandza.”

Hi siku leri landzelaka, Dakalo na Hulisani va famba. Loko va karhi va famba, vona leswaku eka tlhelo lerin’wana ra nambu ku tale mati.

“Tlhelo leri ra mati ri tele hi mati. Hikwalahokayini hi nga ri na mati?” ku vutisa Dakalo. Hulisani u kombetele maribye man’wana endzeni ka nambu.

“Swi tikomba onge nambu wu siviwile hi maribye lama lamakulu. Ndzi ehleketa leswaku ma wile kusuka entshaveni.”

“A hi fambe hi ya byela vanhu va muganga,” ku vula Dakalo. “Hi fanele ku susa maribye lama ku pfula nambu lowu. Loko hi endle tani mati ma ta kota ku rhelela.” Vanhu va muganga va yingiserile Hulisani na Dakalo. Kutani nakambe mati masungurile ku huma emugangeni.

Kokwana u vukarhile vatukulu va yena hinkwavo, “Va olori va swiphiqo swa mina.”

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya xitoloveto:

1. **Hikwalahokayini a ku ri na xiphiqo loko Hulisani a ya eku hlambeni?**
 - a. A lava ku tirhisa mati mo tala.
 - b. Mati a ma titimela.
2. **Xiphiqo a ku ri yini emugangeni?**
 - a. A ku ri na maribye mo tala.
 - b. Muganga a wu nga ri na mati.
3. **Xiphiqo xi ololoxiwe njhani?**
 - a. Vanhu va susile maribye lama a ma pfale nkova.
 - b. Vanhu va tirhisile mati matsongo.

Mofoloji

Kopa nxaxamelo wa marito eka buku ya wena ya xitoloveto.
Khwatihata mofimi leyi tirhisiweke eka rito rin'wana na rin'wana.
Xana mofimi leyi yi vula yini?

1. **munhu**
2. **vanhu**
3. **vumunhu**
4. **munhukuloni**

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Tlilasi leyi onhiweke

A ku ri Ravuntlhanu. Tiyani u kombile vadyondzikulobye va yena xitori xa yena lexi tsakiseke mudyondzisi wa yena Maboya.

“Xitori xa wena xi sasekile. Ndzi lava leswaku u xi hayeka ekhumbini,” ku vula mudyondzisi Maboya.

“Mi vula tano ka mudyondzisi? Ndza khensa swinene,” ku hlamula Tiyani hi ntsako.

Loko xikolo xi humile, Tiyani u fikile ekaya a hlamusela hi siku ra yena leri tsakiseke exikolweni. Mahelo ma vhiki, Tiyani a ehleketa hi xitori xa yena lexi hayekiweke ekhumbini.

“Hambi Musumbhuluko wu ta fika rini. Ndzi lava leswaku vadyondzikulorhi va ta vona xitori xa mina,” ku ehleketa Tiyani.

Ku te loko ku fika Musumbhuluko, vana va fikile etlilasini. Kambe lexi hlamariseke, maphepha a ma hangalakile hinkwako. Na ntirho wa Tiyani a wu onhakile. Leswi swi khunguvanyisile Tiyani swinene.

“Manana, va onhile xitori xa mina. Vanhu va khwayere va onhile xitori xa mina,” i Tiyani a ri karhi a rila.

“U nga vileli n’wananga. Yima ndzi fonela hahani Miyelani. U ta hi byela leswaku hi fanele ku endla yini,” i manana wa Tiyani a ri karhi a n’wi vukarhile.

Hahani Miyelani a ku ri yena murhangeri wa khwayere leyi a yi tirhisa tlilasi ya va Tiyani.

Hi siku leri landzelaka, hahani Miyelani u yile exikolweni ku ya tisola na ku tshembisa leswaku nkarhi lowu taka va ta va na vukheta. Mudyondzisi wa vana u va nyikile maphepha leswaku va tsala nakambe. Vana a va tsakile hi ku twa leswaku ntirho wa vona wu ta hlayiseka.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya ta xitoloveto:

1. **I yini lexi a xi fanele ku hayekiwa ekhumbini ra tlilasi?**
Lexi a xi fanele ku hayekiwa ekhumbini ra tlilasi i...
2. **Murhangeri wa khwayere a ku ri mani?**
Murhangeri wa khwayere a ku ri...
3. **Hikokwalahokayini hahani Miyelani a yile exikolweni?**
Hahani Miyelani u yile exikolweni ku...

Mofoloji

Xana mofimi leyi yi vula yini?

isa

Tsala nxaxamelo wa marito lama tirhisaka mofimi leyi eka buku ya wena ya switoloveto.

Sungula hi:

1. **fambisa**
2. **etlerisa**

Mipfumawulo

Cincanani
ku pfuxeta
mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya mapeletwana.

sa	se
ro	ru

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya marito.

saseka
rhurhela

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Rhumela n'wana a ya xava saka ra mugayo. Ku saseka ka yena ka
chavisa swinene. I mani a nga rhotela mavele ehansi. U fanele ku
luka rhengi ro twala. Mina ndzi twisisa nkoka wo ta exikolweni. Chika
kwalaho ndzi ta ku rhuma. Siku ra mina ro velekiwa ra fika.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka
xitori lama tirhisaka:

s rh

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka
buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena.
Xana marito lama ya nkongomelo ya
vula yini?

Michigan
mulwi

Mipfumawulo

Cincanani
ku pfuxeta
mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya mapeletwana.

to	tu
bu	ku

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya marito.

tilo

uluka

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Tolo a ku ri na dyambu ri hisa. Ivi ku duma na tilo lerikulu. Mina na
Talani ha ri chava tilo. U twa ri ku phaa! Mihandzu yi uluka emurhini.
Tihomu ti pfuniwile hi ku uluxiwa kunene. Ndzi ta torha, ndzi kombela
mati.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka
xitori lama tirhisaka:

t u

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka
buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena.
Xana marito lama ya nkongomelo ya
vula yini?

chefu

thyakisa

Vuswikoti byo rungula xitori

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya mapeletwana.

n	d	h
---	---	---

n	d	h	i	n	d	h	a	n	d	h	o
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya marito.

ndhambi

ndhichi

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Ku fikile ndhambi leyikulu etikweni. Na vanhu va ndhuma va rila hi yona. Ndhuna ya tiko yi ri hi tihlayisa. Ndhawu leyi yi tale hi mati, swikokovi na sava. Hambi ndhichi yi tele hi mati. A hi koti no sweka hikuva tihunji ta tsakama. I ndhavuko wa hina ku sweka swakudya. Ha tsaka loko hi vona ndhambi.

Ku tsala

Tirhisa mipfumawulo leyi nga laha hansi ku vumba marito:

s	rh	t	u	n	dh
a	l	e	k	d	m

Tsala marito lama eka buku ya wena ya switoloveto.

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya wena ya xitoloveto:

Mila meleka

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Magoza mo ololoxa swiphiqo

Hi lama magoza lama u nga ma landzelelaka loko u lava ku ololoxa swiphiqo.

Xivutiso xin'wana na xin'wana hi xi vutisaka xi lava tinhlamulo. Loko swivutiso swi nga ri na tinhlamulo to olova, swi va swiphiqo leswi faneleke swi kumeriwa switshunxo.

Nhlamulo ya xiphiqo hi yi vula xitshunxo Hi fanele hi ehleketa ku kota ku va vatshunxi va swiphiqo.

Mikarhi yin'wana, hi fanele ku endla nkambisiso ku vona loko wu tirha ku kota ku kuma switshunxo Nkambisiso hiloko hi ringeta tindlela to hambana ku kuma xitshunxo eka xiphiqo, ku vona leswi tirhaka.

Tindlela leti faneleke ku landzeleriwa loko u ta na switshunxo swa swiphiqo.

Goza ra 1: Tiva xiphiqo

Xiphiqo i xin'wana na xin'wana lexi tikisaka vutomi. Lexi ku nga va xin'wana na xin'wana lexi xi hi endlaka hi chava kumbe ku kwata loko hi hleketa hi xona.

Goza ra 2: Vutisa hikwalahokayini

Ku vutisa hikwalahokayini lexi ku ri xiphiqo? Hi kombela ku ololoxa xiphiqo lexi. Loko hi twisisa xiphiqo, hi nga ehleketa hindlela yo xi ololoxa.

Goza ra 3: Tana na mianakanyo

Eka xiyenge xa 'hindlela yini' hi fanele hi hleketa hi switshunxo swo hambana.

Goza ra 4: Ringeta mianakanyo ya kahle swinene

Endzhaku ka ku ehleketa hi tindlela to hambanahambana, u nga ta na miehleketo yo tala. Hlawula muehleketeto wa kahle swinene ku tlula hinkwayo ku ololoxa swiphiqo.

Goza ra 5: Kombela ku pfuniwa

Loko xiphiqo xi ri xikulu eka wena ku xi ololoxa, kombela ku pfuniwa hi munhu lonkulu.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya xitoloveto:

Kopunula u hetisa:

Nomboro ya Goza	Goza
	Kuma xiphiqo
	Kombela mpfuno
Goza ra 3	
Goza ra 2	
	Ringeta muanakanyo wa kahle ngopfu

Mofoloji

Kopa nxaxamelo wa marito eka buku ya wena ya xitoloveto.
Khwatihata mofimi leyi tirhisiweke eka rito rin'wana na rin'wana.
Xana mofimi leyi yi vula yini?

1. vafana
2. vakoloni
3. vatirhi
4. vanhwanyana

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Mari Copeny: Nhenhakati ya Mati

A ku ri na xiphiqo xa mati edorobeni ra Flint eMichigan, laha a ku tshama n'wana wa nhwanyana Mari Copeny.

“Xiphiqo lexi xa mati xi vangiwa hi khemikhali ya lidi,” ku boxa Mari Copeny. “Hi yona yi vabyisaka vana emugangeni wa hina. Ndzi fanele

ku luka mano. Mhaka leyi yi fanele ku lulamisiwa,” ku ehleketa Mari Copeny.

“Eka Phuresidente Barack Obama, ku na xiphiqo xa mati laha mugangeni. Hi nwa mati ya khemikhali ya lidi. Tiko ri le ku vabyeni. Hi kombela u ta hi pfuna,” i Mari Copeny a tsalaka papila.

Endzhaku ka n’hwet, va le White House va hlamurile papila ra Mari Copeny. Barack Obama u lava ku endzela muganga wa Mari Copeny. Loko Barack Obama a fikile, u lemukile leswaku xiyimo xa mati a xi nga ri kahle. U ve a lerisa leswaku xi lulamisiwa. Ku lulamisiwile sisiteme ya mati, hambileswi swi nga teka nkarhi. Mari Copeny u pfunetile hi ku endla leswaku ku va na mpfuneto wa timali ku kuma mati ya le mabodhleleni ya tipulasitiki.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya ta xitoloveto:

1. Vito ra tiko ra Mari a ku ri mani?

Vito ra tiko ra Mari a ku ri...

2. Mari u tsalele mani papila?

Mari u tsale papila a tsalela...

3. I yini lexi a xi endla vanhu va le Flint va vabya?

I... leyi a yi endla vanhu va le Flint va vabya.

Mofoloji

Xana mofimi leyi yi vula yini?

ela

Tsala nxaxamelo wa marito lama tirhisaka mofimi leyi eka buku ya wena ya switoloveto.

Sungula hi:

1. etlela

2. fambela

Nkongomelo: Hi ringeta ku tshembeka

Mfuwiso wa ririmi:

Xivuriso

Mbulavulo wo koma lowu nyikaka xitsundzuxo. Swivuriso swi tala ku katsa na ririmi ro tumbela kufana na swigego.

Ntiyiso wa tshunxa

Xivuriso lexi xi kombisa leswaku loko u vulavula ntiyiso hi swona swi nga kahle. Loko u vulavula mavun'wa swi endla leswaku u tshama u nga tshunxekangi. U tshamela ku chava hikuva a wu tivi ku ntiyiso wu ta humela rini erivaleni.

Switori:

Sindza ra wasi

**Murisi loyi a huwelela
a ku 'nghala'**

Ntivoramarito

tshembeka: Ku vulavula ntiyiso na ku endla leswi nga lulama.

ku nga tshembeki: Hileswi nga hambana na ku tshembeka ku ka u nga vulavuli ntiyiso.

sindza: I xiphemu xa vuhlalu lexi u xi ambalaka evokweni ra wena.

hatima: Ku vangama na ku tsayitela, kufana na tingeleti.

navela: Ku tsakisiwa hi nchumu wo karhi na ku wu tsakela ngopfu.

vaaki va le mugangeni: Vanhu lava tshamaka emugangeni, lowu nga wutsongo eka doroba.

hlasela: Ku ringeta ku vavisa munhu kumbe nchumu wo karhi.

vuxisi: Ku endla leswaku munhu a pfumela nchumu lowu nga riki ntiyiso.

phuntisa: Ku kanganyisa munhu hindlela yo tlanga kumbe ku va na vukanganyisi.

Ntivoramarito

hlongorisa:	Ku hlongorisa munhu kumbe nchumu wo karhi ku ringeta ku n'wi khoma.
ku tshemba:	Ku pfumela eka munhu loko a vulavula ntiyiso na ku endla leswi a swi vulaka.
ntiyiso:	Leswi nga humelela kumbe leswi nga swa ntiyiso.
vunwa:	Ku vula swilo leswi nga riki ntiyiso hi xikongomelo xo karhi.
ku tshova:	Ku vavisa kumbe ku onha xo karhi, kumbe ku endla leswaku xi nga ha tirhi. U nga tlhela u tshova ku tshemba ka munhu hi ku va u nga vulavuli ntiyiso.
ku onhaka:	Nchumu lowu nga tirhiki, lowu nga vaviseka, kumbe ku onhaka.

Vutisa ndyangu wa wena:

Mikarhi yin'wana hi vulavula mavunwa hi xikongomelo xo ringeta ku antswisa swilo. Xana u ehleketa leswaku leswi i nchumu lowunene ku wu endla?

Xana u ehleketa leswaku varhangeri va hina va fanele ku tshembeka? Hikokwalahokayini?

Mipfumawulo

Cincanani
ku pfuxeta
mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya mapeletwana.

ba	bo
gi	gu

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya marito.

bemuda

gula

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Vanhu va gomulana, ivi va rivalelana. Ku bemuleriwa xinkwa xi ri xoxe. Swi na gome leswi ndzi nga swi vona eka Basani. Gamboko yi na yi nga xi. Jamela a a lo gaa, a karhi a bula na mina. Gula meno loko ma tsekatseka Loko ku hisa u fanele ku ambala bemuda.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka
xitori lama tirhisaka:

b g

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka
buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena.
Xana marito lama ya nkongomelo ya
vula yini?

ku nga tshembeki

hatima

Mipfumawulo

Cincanani
ku pfuxeta
mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya mapeletwana.

wa	wu
wi	bi

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya marito.

wele
khayima

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Wanuna u khayima tihomu. U rhange a tsema timhandze enhoveni.
“U na mhaka na yena ke?” ku vutisa mina. “A ndzi na wena eka leswi u
swi vulaka,” i Talani. Mihandzu yi wele ehansi. Ku na wansati egedeni
ya va Wisani. Wonge a nga kumangi hambi mhunti yinene.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka
xitori lama tirhisaka:

w i

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka
buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena.
Xana marito lama ya nkongomelo ya
vula yini?

navela
ku tshemba

Nkongomelo: **Hi ringeta ku tshembeka**

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya mapeletwana.

n	d	l
---	---	---

n	d	l	a	n	d	l	u	n	d	l	e
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya marito.

ndluwa

ndleve

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Tana ndzi ku luma ndleve. I mani a nga na ndlala laha xikarhi ka hina? Ndlela yo hlula ndlala a hi ku dya ngopfu. Tindluwa ta kokwana se ti kurile emasin'wini. Mbuya lava chavaka ndhambi endleleni. Ndlati yi be loko ku hela gamboko. Wena u tshamela ro vava hi ndleve. Tindleve ta wena ti pfariwile hi mhula.

Ku tsala

Tirhisa mipfumawulo leyi nga laha hansi ku vumba marito:

b	g	w	mh	n	dl
u	k	a	o	l	t

Tsala marito lama eka buku ya wena ya switoloveto.

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya wena ya xitoloveto:

Nina manana

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Papila ra vuxisi

Thabo a vilela hi vatswari va yena. “Va kwatelanile,” a ehleketa.

Thabo u langute nsimu ya vaakelana va yena. A yi tele hi swiluva swo saseka.

“Rixile Thabo, u le ku tiphineni hi tiholideyi leti to pfala ka xikolo?” ku vutisa Ttn Risenga.

“Ina ndzi le ku tiphineni,” ku hlamula Thabo.

U langute hi darata eka nsimu ya Ttn Risenga yo saseka. “Tatana u ndzi rhumile ku n’wi kombelela swiluva eka wena,” ku vula Thabo.

“Ndza n’wi tsakela tatana wa wena, tana u ta teka swiluva leswi a swi lavaka,” ku hlamula Ttn Risenga.

Thabo swi n’wi vavisile ku va a hembile. Kambe sweswo a swi n’wi sivelangi ku ya eka nsimu ya Ttn Risenga a teka swiluva swa mihlovohlovo ya khumembirhi.

Endzhaku ka nkarhinyana, Thabo u nyikile manana wa yena swiluva swa Ttn Risenga. U vule leswaku, “I papila na swiluva swo huma eka tatana.”

Manana wa Thabo a n’wayitela hi ntsako. “Ndzi rhandza nyiko leyi. Swiluva leswi swi nuhela kahle.” Manana wa yena u hlayile papila kutani a ku, “Thabo, leri i voko ra wena. Hikwalahokayini u hamba?”

“Ndzi tsarile papila leri ra vuxisi hi xikongomelo xo lava leswaku u rhandza tatana,” ku vula Thabo.

“Hikwalahokayini? Mina na tatana wa wena ha rhandzana swinene.”

“Kutani hikwalahokayini wena na yena mi nga vulavurisanangi tolo emovheni?” ku vutisa Thabo.

Manana wa Thabo u hlekile, “A hi ri ku yingiseleni ka ntlango eka xiyanimoya.”

Thabo u tивonile nandzu ku va a nga tshembekangi.

Manana wa yena u te, “N’wananga, u nga ha pfuki na siku na rin’we u vulavurile vunwa. Hambiloko xikongomelo xa wena xi ri lexinene, a hi xilo xa kahle ku xiendla.”

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya xitoloveto:

1. Xitori xi vulavula hi yini?

- a. Mufana loyi a hembaka leswaku vatswari va yena va rhandzana.
- b. Mufana loyi a nga yiva swiluva ivi a vula vunwa.

2. Xana Ttn Risenga i mani?

- a. Wanuna loyi a xavisaka swiluva.
- b. Makhelwana wa Thabo.

3. I ncini lexi a xi endla leswaku Thabo a ehleketa leswaku vatswari va yena a va tsakangi?

- a. Hikuva a va ri ku hambaneni.
- b. Hikuva a va nga vulavurisani loko va ri emovheni.

Mofoloji

Kopa nxaxamelo wa marito eka buku ya wena ya xitoloveto.

Khwatihata mofimi leyi tirhisiweke eka rito rin’wana na rin’wana.

Xana mofimi leyi yi vula yini?

1. murhi

2. mirhi

3. xitirhi

4. mutirhi

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Sindza ra wasi

Siku rin'wana Engeto loko a ri endleleni yo ya kaya. U vonile nchumu wo karhi ehandle ka yindlu ya ka vona. A ku ri sindza ra wasi ro saseka. U ri tekile a tsutsumela ekaya.

“Languta leswaku ndzi kumile yini!” a byela manana wa yena.

“U xi kuma kwihi?” ku vutisa manana wa yena.

“Ndzi lo thumba, kutani sweswi i xa mina!” ku vula Engeto. A ri ambala evokweni.

Mpundzu lowu landzelaka, Engeto u langutile sindza ra yena lerintshwa edyambyini. A ri vangama. U vonile muakelana wa yena, Geeta ehandle.

“Xana u endla yini?” Engeto a vutisa Geeta.

“Ndzi le ku laveni ka sindza ra mina,” ku vula Geeta.

Engeto u tivutisile leswaku xana ku nga va ku ri sindza leri a nga ri thumba.

U ehlisile jesi ku tumbeta sindza leri a ri ambarile.

Engeto u ngenile endlwini a ri karhi a ehleketa hi sindza ra yena. A ri vangama ri tlhela ri saseka.

“Kambe ku nga va ku ri sindza leri Geeta a nga ri lahla?” Engeto a hleketa.

Siku leri landzelaka exikolweni, Geeta a nga tsakangi.

“Ndzi lahlile sindza ra mina ro vangama no saseka,” ku vula Geeta. Engeto a swi tiva leswaku i sindza leri a nga ri thumba.

“Kambe ndzi ri thumbile i ra mina sweswi,” ku hleketa Engeto.

Ekaya, Engeto u langutile sindza leriya nakambe. A ehleketa hi ndlela leyi Geeta a tsanile hayona. U hluvurile sindza leriya a ri hoxa exikhwameni.

U yile eka va Geeta. “Languta leswaku ndzi kumile yini!” ku vula Engeto a ri karhi a tlangisa sindza leriya emoyeni. “Ndza khensa Engeto!” ku vula Geeta.

Geeta a tsakile na Engeto na yena u fambile a tsakile.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya ta xitoloveto:

1. **Xana i mani a nga thumba sindza endleleni?**
...u thumbile sindza endleleni.
2. **Xana sindza leri a ku ri ra njhani?**
Sindza leri a ku ri ra...
3. **Sindza leri a ku ri ra mani?**
N’wini wa sindza leri a ku ri...

Mofoloji

Xana mofimi leyi yi vula yini?

ti

Tsala nxaxamelo wa marito lama tirhisaka mofimi leyi eka buku ya wena ya switoloveto.

Sungula hi:

1. **tirhandza**
2. **tivona**

Mipfumawulo

Cincanani
ku pfuxeta
mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya mapeletwana.

tla	tlo
fe	fi

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya marito.

fayile
tlulela

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Vurhongo byi va fayile hinkwavo. Hambu wo tlulela ehenhla a ku na
munhu. Tluka i ra rihlaza hi muhlovo. Futa ri ta ku vabyisa wena.
Famba u ya etlela hikuva se u karhele. Tlangelani na Fumani i
vamakwavo. Xikwembu i xa hina hinkwerhu.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka
xitori lama tirhisaka:

tl f

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka
buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

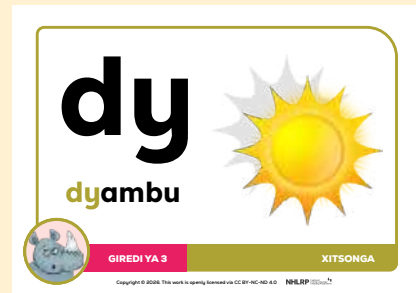
Burisana na munghana wa wena.
Xana marito lama ya nkongomelo ya
vula yini?

hlasela
Vuxisi

Mipfumawulo

Cincanani
ku pfuxeta
mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya mapeletwana.

do	no
dya	dye

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya marito.

ondza

dyela

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Ohoo, hi vona va nga dya nyama ya mina! Loko u nga dyi u ta ondza.
Futa ri nga ku endla leswaku u oma no ondza. Swa olova ku tlanga
na dyona. Dyambu ra namuntlha a hi ku hisa ka rona. Rhanga u dyisa
n'wana u nga si ya ekuhlambeni. Oka ndzilo hi ta orha na hina.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka
xitori lama tirhisaka:

o dy

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka
buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena.
Xana marito lama ya nkongomelo ya
vula yini?

hlongorisa

ku tshova

Vuswikoti byo rungula xitori

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya mapeletwana.

t	h	y
---	---	---

t	h	y	a	t	h	y	u	t	h	y	i
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya marito.

thyeke

thyakisa

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Thyaka ri tekiwile hi tiraka ya ka masipala. Ekaya ku xeviwa hi thyeke. I mani a nga ku thya vito ro saseka. Futa ri ta ku thyakisa vito. Tiko ra ka hina ri thyiwile vito ra nkova. I mani a nga ku thyela n'wana vito? U lo thyisa munhu a nga swi koti ku thya. Loko a khomiwile u lo vhela a ku swi thyaa!

Ku tsala

Tirhisa mipfumawulo leyi nga laha hansi ku vumba marito:

tl	f	o	dy	th	y
i	a	u	l	m	b

Tsala marito lama eka buku ya wena ya switoloveto.

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya wena ya xitoloveto:

Paka pima

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Vulavula ntiyiso

Titlilasi ta hina ti na milawu. Nawu wa leswaku 'Vulavula ntiyiso ntsena' hi wun'wana wa milawu ya kona.

Xana i yini ku hemba?

Ku hemba hiloko munhu a vula swilo leswi nga riki swona. Vanhu va hemba hikwalaho ka swivangelo swo hambana.

- Ku kuma leswi va swi lavaka.
- Ku endla misavu kumbe ku ringata ku tsakisa vanhu.
- Ku papalata ku vavisa switwi swa un'wana munhu.

Nkoka wo tshembeka

Ku tshembeka swi vula ku vulavula ntiyiso. Loko hi vulavula ntiyiso vanhu va hi tshemba swinene.

U tiyisile?

Swi lulamile ku ka u nga swi tivi hi ku hetiseka swin'wana.

U nga endli onge u tiva swo karhi u tlhela u hemba hi swona. Swa olova ku va u tolovela ku hemba. Loko u endla leswi, vanhu va ta hatla va ku tivena ku wena wa hemba.

Leswi faneleke ku endliwa

- U nga hlohleteli vahembi hi ku va yingisela, kumbe hi ku hleka eka misawu ya vona.
- Loko munhu un'wana a tisa vuxokoxoko lebyi u nga byi tiviki kombela vumbhoni bya byona.
- U nga hundzisi mahungu lama u nga ma tiveki hi ku hetiseka.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya xitoloveto.

Kopunula u hetisa.

Pananisa tikholomu leswaku swivulwa swi hetiseka:

1	Ku tshembeka	kuma leswi va swi lavaka.
2	Swi lulamile	swi na nkoka.
3	Vanhu va hamba ku	ku va u nga ri na ntiyiso eka swo karhi.

Mofoloji

Kopa nxaxamelo wa marito eka buku ya wena ya xitoloveto.

Khwatihata mofimi leyi tirhisiweke eka rito rin'wana na rin'wana.

Xana mofimi leyi yi vula yini?

1. xikolo
2. xikoloxipi
3. xikolokolo
4. xikolofisi

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Murisi loyi a huwelela a ku 'nghala'

Masiku hinkwawo, Murisi a titwa tihomu ta yena loko ti ri erivaleni ti ri ku dyeni. Madyambu man'wana u twe vanhu va muganga va ri karhi va vulavula.

“Ndzi twe leswaku nghala yin'wana yi balekile entangeni,” ku vula un'wana wa vanhu va muganga.

Mpundzu lowu landzelaka, Murisi a famba edarateni ya ntanga wa swiharhi. A tivutisa leswaku ku ta humelela yini loko nghala yo tshuka yi hlaserile tihomu ta yena. Kutani u huwelerile a ku, “Nghala, nghala yi le ku hlongoriseni ka tihomu ta mina.”

Vanhu va muganga va tile hi ku tsutsuma ku ta n'wi pfuna. Loko va fika eka darata ya ntanga wa swiharhi a ku nga ri na nghala. Murisi a hleka.

“U nga huweleli u ku 'nghala' ku nga ri na nghala,” ku vula vanhu va muganga lava a va kwatile.

Nhlikanhi lowu landzelaka, Murisi u tlangile hi vanhu va muganga nakambe. “Nghala, nghala!” a huwelela.

Vanhu va muganga va tile ka yena ku ta pfuna kambe va kuma ku nga ri na nghala.

Hi siku leri landzelaka, Murisi a tshamile ekusuhi na nambu. Tihomu ti pfuketana ti endla pongo. Nghala yi humelela yi hlongorisa swirhodyana swa yena.

“Nghala! Ku na nghala leyi hlongorisaka tihomu ta mina!” Murisi a huwelela.

Hi nkarhi wolowo, a ku vangi na munhu loyi a nga tsutsumela ku ya n’wi pfuna. Endzhaku ka nkarhi vanhu va muganga va tivutisile leswaku Murisi a nga va a ri kwihi. Va n’wi lavile. Va vonile nghala yi ri karhi yi dya rhole. Va kumile na Murisi a ri eku rileni.

“A ku ri na nghala, swifuwo swa mina swi lovile.”

“Hi ta ku pfuna nampundzu, kambe u nga ha tshuki u hembra,” ku vula mukhalabya. Kusukela siku rero Murisi a nga ha pfukangi a tlangile hi vanhu va muganga.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya ta xitoloveto:

1. **A ku ri tihomu ta mani leti nga dyiwa hi nghala?**
Tihomu leti nga dyiwa hi nghala a ku ri ta...
2. **Xana Murisi a ri kwihi loko tihomu ta yena ti endla pongo?**
Murisi a ri... loko tihomu ta yena ti endla pongo.
3. **Xana i mani a nga khongotela Murisi?**
...hi yena a nga khongotela Murisi.

Mofoloji

Xana mofimi leyi yi vula yini?

swi

Tsala nxaxamelo wa marito lama tirhisaka mofimi leyi eka buku ya wena ya switoloveto.

Sungula hi:

1. **swikolo**
2. **swiambalo**

Nkongomelo: Dyondzo ya hina

Mfuwiso wa ririmi:

Risimu

Marito lama tsaleriweke ku yimbeleriwa, hi ntolovelo na vuyimbeleri. Tinsimu hakanyingi ti katsa yelano wa mipfumawulo, mbuyelelo na ncino ku pfuneta ku vula xitori kumbe ku kombisa matitwelo.

Vonani dyambu ra huma lee!

Vonani dyambu ra huma lee!

Hlambani tinhloko vafana lee!

Hlambani tinhloko vafana lee!

Leri i risimu ra khale leri vana va Vatsonga a va ri yimbelela loko va ri makaya va ri ku tlangeni, kumbe loko va ha ri ekhirexe. Risimu leri ri hlohotela vana ku ya exikolweni na leswaku va tirha hi matimba ku dyondza, va kota ku hlaya no tsala.

Switori:

Vutomi byo pfumala swipimelo

Matimba ya dyondzo

Ntivoramarito

Thanzaniya: I tiko ra le Afrika wa Vuxa leri nga na ntshava leyikulu swinene eAfrika.

dyondzo: Ku dyondza exikolweni kumbe eka van'wana leswaku u tiva swo tala naswona u kota ku endla swilo leswintshwa.

ndzelekano: Nhlayo leyikulu kumbe ndhawu ya le kule swinene leyi nchumu wo karhi wu nga fikaka eka yona.

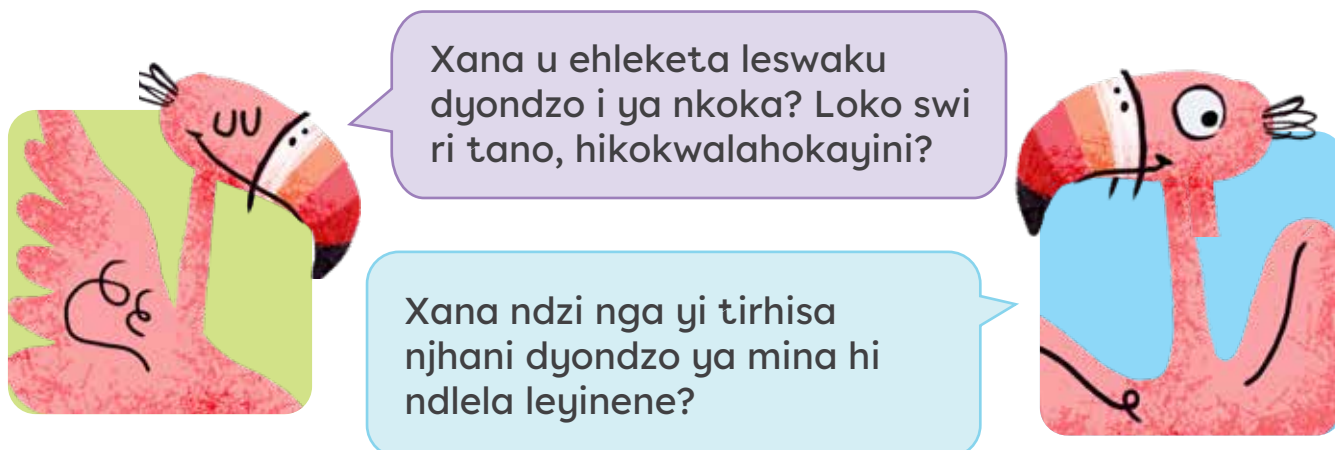
pfumelela: Ku vula leswaku munhu a nga endla swo karhi; ku nyika mpfumelelo.

gqweta: Munhu loyi a dyondzeke nawu naswona u pfuna vanhu lava nga na swiphiko swa nawu.

Pakisitani: I tiko ra le ndzongeni wa Asia, leri tivekaka hi tintshava to leha na swakudya swo nandziha.

Ntivomarito

nkateko:	Nkarhi wo endla nchumu lowunene, kufana na ku dyondza kumbe ku ringeta ntirho wuntshwa.
yirisa:	Ku endla nawu wa leswaku nchumu wo karhi a wu pfumeleriwangi.
yirisiwile:	Nchumu lowu nga pfumeleriwiki ku endliwa kumbe lowu tlulaka milawu.
bulogo:	Ndhawu eka inthanete laha munhu a tsalaka miehleketo na switori swa yena leswaku van'wana va swi hlaya.
dyondzo:	Leswi u swi dyondzaka exikolweni kufana na matematiki, ku hlaya kumbe sayense.
ku hlaya:	Ku teka nkarhi u dyondza na ku titoloveta leswaku u ta kota ku tsundzuka na ku twisisa swo karhi.
ku girajuweta:	Ku heta xiyimo xo karhi xa dyondzo exikolweni (kufana na ku heta ephurayimari kumbe exikolweni xa le henhla).
girajuwexini:	Ntlango wo hlawuleka wo tlangela loko munhu a hetile xikolo kumbe a kume xitifikhethi kumbe dipuloma.
ntirhovutomi:	Muxaka wa ntirho lowu munhu a wu endlaka loko a kurile kufana na ku va mudyondzisi, dokodela, kumbe xiyimbeleri.

Vutisa ndyangu wa wena:

Mipfumawulo

Cincanani
ku pfuxeta
mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya mapeletwana.

hla	hli
da	di

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya marito.

hlonga

delela

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Hlonga ri tirha ri nga holi. Hi davule mananga ma sala ma hlangana.
Ku hlela hina hi nga pasa. I kwihi loyi a nga hlula ntlango? Dlayani u
duvuriwe hi xibamu tolo nivusiku. Hi wena u nga sungula mhaka yo
aka damu. Hlamba swandla u nga si dya swakudya.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka
xitori lama tirhisaka:

hl d

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka
buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena.
Xana marito lama ya nkongomelo ya
vula yini?

Thanzaniya

ndzelekano

Mipfumawulo

Cincanani
ku pfuxeta
mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya mapeletwana.

xa	xi
tsi	tso

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u
hlaya marito.

xiambalo

tsavula

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Xaka ra mina ri kota ku tsutsuma. Heta ku tsala xikambelo u ta
vhaka. Tsema lapi u ta rhunga xiambalo. Hluvula mpahla ya xikolo u
ya tlanga. Ku tselekiwile vuswa na xitampa hi ta dya. Matsavu ma
aka miri ya hina. Xitulu xa mina xi tsariwile vito ra mina.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka
xitori lama tirhisaka:

x ts

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka
buku ya wena ya switoloveto.

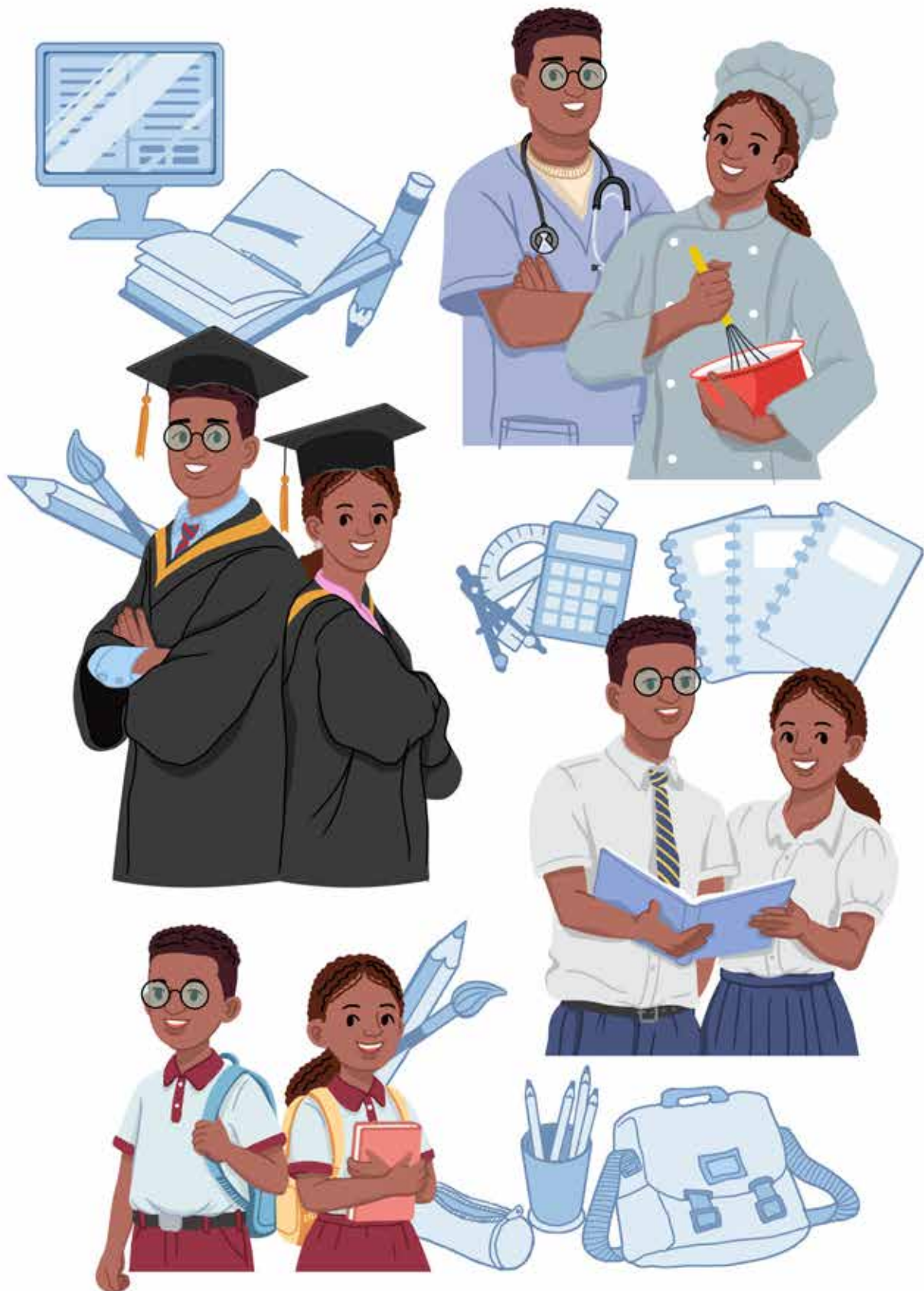

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena.
Xana marito lama ya nkongomelo ya
vula yini?

gqweta

ku girajuweta

Nkongomelo: **Dyondzo ya hina**

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya mapeletwana.

n	t	h
---	---	---

n	t	h	u	n	t	h	a	n	t	h	i
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya marito.

nthumo

nthamuko

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Masiku lama ntlalano wu le henhla. Nthumo hi tiwulu a wu tiyangi. Ndzi vonile nthamuko wa xihatla wa machela. Dyi ri ku na ntholo wa vanhu eGiyani. Hlambisa n'wana a nga si dya nchumu. Hi ta tlomuka hi ya thintsha yena ntsena. Dyambu ri xile, hi ta duka na rona. Nthamuko wa machela wu tsakisa ngopfu.

Ku tsala

Tirhisa mipfumawulo leyi nga laha hansi ku vumba marito:

hl	d	x	ts	n	th
u	v	l	a	o	m

Tsala marito lama eka buku ya wena ya switoloveto.

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya wena ya xitoloveto:

Qaka qaqqa

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Fikile a vula nkarhi

Fikile a ri na khume wa malembe. A rhandza tinomboro na Metse. Fikile a hlayela xin'wana na xin'wana xi nga kusuhi na yena.

Siku rin'wana, vanghana va Fikile va n'wi nyikile xivongo xo duvulela.

“Kusukela namuntlha hi wena Fikile Tinomboro,” va hleka. Fikile a nyuma. A nga swi koti ku vula nkarhi eka xikombankarhi.

Fikile a vula nkarhi hindlela leyi, “Nhonga leyikulu yi le ka nomboro leyi. Kutani xinhongana xi le ka xi le ka nomboro leyi.”

Vanghana va Fikile a va hamba va endla misavu hi yena. Va hleka va ku, “Fikile u vula nkarhi o nge i n'wana.”

“Swi ta njhani ndzi kota tinomboro kambe ndzi nga swi koti ku vula nkarhi?” Fikile a vutisa Sesi Nosipho.

Nosipho u nyikile Fikile xikombankarhi lexisongo xa le tlhelo ka mubedo. Nkarhi lowu a wu ri na alamu ya rito. Alamu leyi a yi pfuxa Fikile leswaku a ya exikolweni. A yi ku, “Pfuka, i awara ya tsevu.”

Fikile u langutile xikombankarhi xa yena a vona leswaku nhonga leyikulu yi le ka 12, loko leyitsongo yi ri ka 6. Kutani hi leswi a nga dyondzisa xiswona ku vula nkarhi. Fikile se a kota ku vula nkarhi hi mfanelo. Nosipho a tinyungubyisa hi sesi wa yena.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya xitoloveto:

1. Xitori xi vulavula hi yini?

- a. Nhwanyana loyi a kota Matematiki kambe a nga koti ku vula nkarhi.
- b. Wachi leyi vulavulaka.

2. Vito leri nga rona ra 'ximhandzana' eka wachi?

- a. voko
- b. xandla

3. Ku va u dyondza swilo swintshwa swi lava yini?

- a. Nkateko lowukulu.
- b. Nkarhi na ku tirha hi matimba.

Mofoloji

Kopa nxaxamelo wa marito eka buku ya wena ya xitoloveto.
Khwatihata mofimi leyi tirhisiweke eka rito rin'wana na rin'wana.
Xana mofimi leyi yi vula yini?

1. xikambelo

2. xitsalo

3. xipfalo

4. xisirhelelo

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Vutomi byo pfumala swipimelo

Rebeca u velekiwile eDodoma etikweni ra Thanzaniya. Rebeca u kule a ri karhi a swi tiva leswaku dyondzo i ya nkoka. “Xikolo xi na nkoka,” ku vula manana wa Rebeca. Na hahani wa yena a tshamela ro engetelela a ku, “Dyondzo yi ta ku nyika vutomi byo pfumala swipimelo.”

Vanhwanyana van’wana exikolweni xa Rebeca a va tshika xikolo. Vanhwanyana lava a va nga kumi nhlohotelo emakaya. “Vamakwerhu va vula leswaku vanhwanyana a va tlharihangis kufana na vafana,” ku vula un’wana wa vadyondzikulobye wa Rebeca.

Mudyondzikulobye un’wana u vule a ku, “Manana wa mina u vula leswaku vukati byi na nkoka eka vanhwanyana ku tlula dyondzo.” Loko Rebeca a nghena xikolo xa le henhla xa Kilakala, u lemukile leswaku vanhwanyana va ku tala va ku tlhariha va tshikile xikolo, va yile evukatini.

“Hikokwalahokayini ku nga ri na vafana lava tshikaka xikolo?” Rebeca a tivutisa.

Namadyambu, Rebeca u rilele vatswari va yena, “Ndzi kombela mi ndzi tshika ndzi yisa emahlweni xikolo.” Manana wa yena na hahani wa yena va n’wi tsundzuxile nakambe leswaku dyondzo i ya nkoka. Va n’wi byele leswaku dyondzo yi ta n’wi pfumelela ku endla xin’wana na xin’wana hi vutomi bya yena.

Rebeca u titwe a ri wa nkateko ku va na vatswari lava va n’wi hlohletelaka. Rebeca u dyondzile swa nawu eYunivhesiti ya Dar es Salaam eThanzaniya, nawu a wu pfumelela vanhwanyana ku tekiwa loko va ri na khumemune wa malembe. Nawu lowu wu endle vanhwanyana vo tala va tshika xikolo va ya evukatini. Rebeca a vula leswaku, “Ndzi ta wu cinca nawu lowu.”

Rebeca na ntlawa wa yena wa valweri va tirhile hi matimba ku cinca nawu. Vanhu va ku tala a va vula leswaku a nga hloniphi ndhavuko wa vona. Rebeca a tala ku vula leswaku, “Ndhavuko wun’wana na wun’wana lowu vavisaka vavasati a hi fanelangi ku wu yisa emahlweni.”

Rebeca u yisile mhaka leyi ekhoto ya le henhla ya Thanzaniya. Vaahluri va yimile na yena na xipano xa yena. Kutani nawu wu vile wu cinciwa. Sweswi vanhwanyana va pfumeleriwa ku tekiwa ntsena loko va ri na khumenhungu wa malembe. Rebeca a nga yimangi loko a cincile nawu lowu, u yile emahlweni na ku pfuna vanhwanyana.

Rebeca u byerile vanhwanyana leswaku va lemuka nkoka wa dyondzo. A vula a ku, “Dyondzo yi ta ku nyika vutomi byo pfumala swipimelo.”

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya ta xitoloveto:

1. Rebeca u velekiwile kwihi?

Rebeca u velekiwile e...

2. Hi xihi xikolo xa le henhla lexi Rebeca a nga nghena eka xona?

Rebeca u ngenile exikolweni xa le henhla xa...

3. U dyondzile yini Rebeca eyunivhesiti?

Rebeca u dyondzile... eyunivhesiti.

Mofoloji

Xana mofimi leyi yi vula yini?

nhu

Tsala nxaxamelo wa marito lama tirhisaka mofimi leyi eka buku ya wena ya switoloveto.

Sungula hi:

1. munhu

2. vanhu

Mipfumawulo

Cincanani ku pfluxeta mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya mapeletwana.

ra	ri
vo	vu

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya marito.

rimiwa

vevuka

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Rimelo ra kokwana ra hlamarisa swinene. Hambi misava yi nga olovi ya rimiwa. Vumba bya namarhela loko byi tsakama.

Hi yena a nga vutisa Rhulani. Va ri ku veleke i ku huma moya. Vana va rilela mukapu wa mina. Rito ra mina ri file hi ku yimbelela.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka xitori lama tirhisaka:

r v

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena. Xana marito lama ya nkongomelo ya vula yini?

Pakisitani

nkateko

Mipfumawulo

Cincanani ku pfluxeta mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya mapeletwana.

ya	yo
pi	po

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya marito.

yena

pima

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Loko u sweka tandza u fanele ku hisisa pani. Hi nga hlayela hi ku tirhisa paniki. Hi yena a nga pima ndhawu leyi. Yelano wa vanhu a hi xihlamariso, swa endleka. I yini xi nga ku tshikisa xikolo? Kokwana u peperha mavele ya yena. Mhaka yo yiviwa ka mali se yi dumile.

Ku tsala

Kuma marito hinkwawo kusuka eka xitori lama tirhisaka:

y p

Tsala nxaxamelo wa marito lama eka buku ya wena ya switoloveto.

Ntwisiso

Burisana na munghana wa wena. Xana marito lama ya nkongomelo ya vula yini?

bulogo

ntirhovutomi

Vuswikoti byo rungula xitori

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya mapeletwana.

h	l	w
---	---	---

h	l	w	a	h	l	w	e	h	l	w	i
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Ku hlaya

Hlanganisa mipfumawulo leswaku u hlaya marito.

hlwanya

hlwerisiwe

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Hlwelelo ra vona a ri toloveleki. Hi hlwerisiwe hi malume, a nga ri kona. Mutwa wa hlwehlwe wa vava swinene. Kokwana u hlwanya mbewu ya mavele. Lava va nga hlwela ku fika a va dyangi. Ku na mahlwehlwe mo tala ensingeni. Malume u lo mali exikhwameni hlwaa! Mi nga ndzi hlwerisi ku fika entirhweni.

Ku tsala

Tirhisa mipfumawulo leyi nga laha hansi ku vumba marito:

r	v	y	p	hl	w
i	e	a	l	k	t

Tsala marito lama eka buku ya wena ya switoloveto.

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya wena ya xitoloveto.

Rima ririmi

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Hikwalahokayini hi tsala?

Tanihi ntirhokaya wa hina, mudyondzisi u hi vutisile ku,
“Hikwalahokayini vanhu va tsala?”

Fambani ekaya mi ya ehleketa hi swivangelo swa kahle swa ku
hikwalahokayini vanhu va tsala.”

Ndzi fikile ekaya. Ndzi vutisile buti wa mina leswaku
hikokwalahokayini hi tsala. Yena a ku, “Hi tsala leswaku hi tsundzuka
swilo.”

Ndzi vutisile tatana. Yena a ku, “Ku tsala i swa nkoka swinene
n’wananga. Hi tsala ku hlayisa hinkwaswo leswi hi swi dyondzeke. Hi
nga tidyondzisa hi ku hlaya.”

Ndzi engeterile nhlamulo ya tatana eka nongoloko wa mina.

Endzhaku ka swoleswo, u tsarile ehansi mavonelo na swivangelo leswi
hi nga ta na swona.

Ntirhokaya wa mina a wu languteka kahle. A ndzi tsakile ku ta ava
mavonelo lama hi nga ta na wona.

Hi siku leri landzelaka, mudyondzisi u endle hi tshama hi
xirhendzevutana.

“Hi swona tlilasi, a hi vulavuleni. Hikwalahokayini vanhu va fanele va
tsala?” ku vutisa mudyondzisi.

Hi leti tinhlamulo leti fanaka hi nga ti nyika:

- “Hi tsala ku avelana mahungu.”
- “Hi tsala leswaku hi nga rivali.”
- “Hi tsala ku hlayisa leswi hi swi dyondzeke.”
- “Hi tsala ku hlamusela xitori.”

Kutani mudyondzisi wa hina a engetela, “Ku tsala swi pfuna ku
hlayisa milorho ya hina.”

Ndzi rhandza nhlamulo ya tatana na mudyondzisi wa mina. Ndzi lava
ku tsala leswi ndzi nga swi dyondza. Ndzi tlhela ndzi lava ku tsala
milorho ya mina.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya xitoloveto.
Kopa u hetisa:

Munhu	Nhlamulo
N'wana	
	Hi tsala ku hlayisa leswi hi nga swi dyondza.
Mudyondzisi	
	Ndzi tsala ku endlela leswaku ndzi tsundzuka swilo.

Mofoloji

Kopa nxaxamelo wa marito eka buku ya wena ya xitoloveto.
Khwatihata mofimi leyi tirhisiweke eka rito rin'wana na rin'wana.
Xana mofimi leyi yi vula yini?

1. mahlanganisi
2. riencisi
3. mudyondzisi
4. mukanganyisi

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Matimba ma dyondzo

Malala i n'wana wa nhwanyana wa Ziauddin. U velekiwile ePakisitani, hi siku ra vu12 Mawuwana 1997. Loko Malala a velekiwa, muakelana u vule leswaku a nga na nkateko.

Tatana wa Malala u vule a ku, “Ndzi ta nyika Malala nkarhi wo ringana na n'wana wa mufana.”

Ziauddin u yimile hi marito ya yena. U sungurile xikolo xa vanhwanyana eMingora. Vanhu van'wana a va nga tsakangi hi Ziauddin, a va nga ehleketi leswaku swi na nkoka ku va vanhwanyana va ya exikolweni.

Loko Mathalibene va sungula ku fuma eMingora, swilo swa ku tala swi cincile. Vanhu a va nga pfumeleriwi ku langutisa mavonakule hambi ku ri vuyimbeleri a byi nga pfumeleriwi. Mathalibene va tlhele va yimisa na vanhwanyana ku nghena xikolo.

Ziauddin u sindzisiwile ku pfala xikolo xa yena.

“Ndzi lava ku nyika Malala na vanhwanyana van'wana nkarhi wo ringana na wa vafana, kambe a ndzi nge veki vutomi bya vona ekhombyeni,” ku vula Ziauddin.

Malala a kuma dyondzo ekaya kusuka eka tatana wa yena.

Kambe a tsakela ku va etlilasini na vanhwanyana van'wana.

Hi lembe ra 2008 hi Ndzati, Malala u nyikile mbulavulo ePerswa. Eka mbulavulo wa yena u vutisile a ku, “Xana Mathalibene va ndzi tekela njhani mfanelo ya mina yo dyondza?”

Mathalibene a va kwatile loko va vona marito ya Malala eka mahungu. Sweswo a swi yimisangi Malala ku vulavula hi mfanelo ya yena yo dyondza. U endlile leswaku misava hinkwayo yi tiva xitori xa yena. Tatana wa yena u n'wi seketerile.

Hi lembe ra 2012 hi Hlangula, Malala a ri ndzeni ka bazi. A vuya ekaya a suka ku tsaleni ka swikambelo. U duvuriwile hi wanuna loyi a titumbetile xikandza. Malala a vavisekile swinene. U yisiwile exhibedlhele xa masocha ePakisitani.

Kutani u tekiwe a yisiwa entsungeni ku ya kuma vutshunguri. Mathalibene va twile leswaku Malala u le ntsungeni. Va humesile xitatimende va vula leswaku va ta n'wi duvula loko o vuya ePakisitani. Loko Malala a ri exhibedhile, u kumile marungula yo tala. Vanhu vo tala a va n'wi khensa.

Eka malembe ya khumekombo, Malala u kume sagwadi ra Noble Peace. U vile munhu lontsongo ku kuma sagwadi leri.

Malala a nga yimangi ku lwela leswaku vanhwanyana va kuma dyondzo.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka buku ya wena ya ta xitoloveto:

1. Malala u velekiwile kwihi?

Malala u velekiwile e...

2. I mani tatana wa Malala?

Tatana wa Malala i...

3. I va mani va nga yimisa vanhwanyana ku nghena xikolo?

...va yimisile vanhwanyana ku nghena xikolo.

Mofoloji

Xana mofimi leyi yi vula yini?

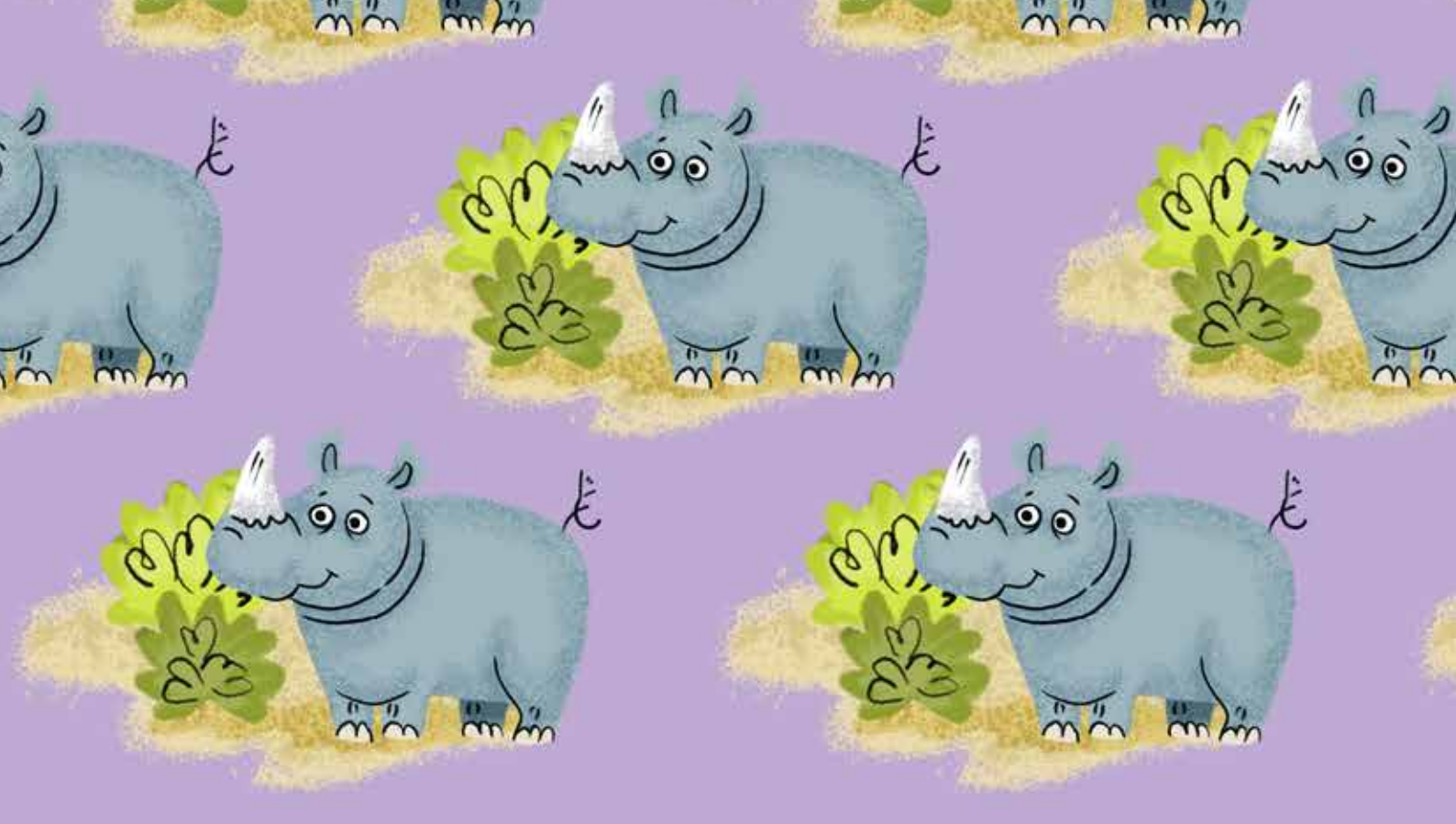
isisa

Tsala nxaxamelo wa marito lama tirhisaka mofimi leyi eka buku ya wena ya switoloveto.

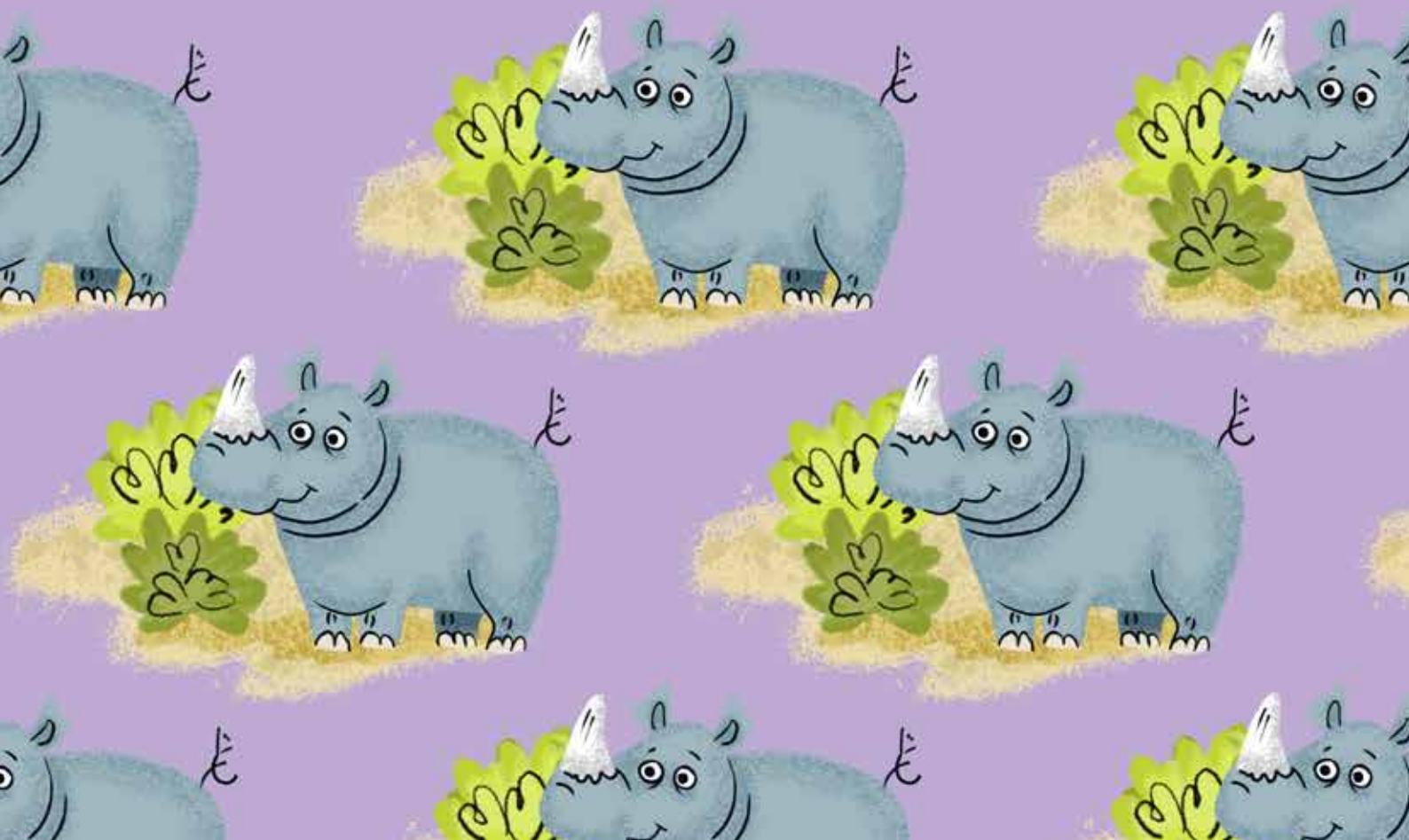
Sungula hi:

1. fambisisa

2. lavisisa

KOTARA 2

Nkongomelo: Ha titoloveta

Mfuwiso wa ririmi:

Xivuriso

Mbulavulo wo koma lowu nyikaka xitsundzuxo. Swivuriso swi tala ku katsa na ririmi ro tumbela kufana na swigego.

N'wana u deya hi ku tshumuka.

Xivuriso lexi xi kombisa leswaku eka hinkwaswo leswi hi kotaka ku swi endla, hi rhanga hi nga swi koti, ivi loko hi karhi hi swi endla masiku hinkwawo hi hetelela hi swi kota. Ku fana na n'wana loyi loko a dyondza ku famba, u rhanga a pfa a wa, mikarhi yin'wana a nga vaviseka, ku ri kona a kotaka ku famba handle ko wa.

Switori:

Zweli u endla bolo

**Li Jie, mucopi wa
nyiko yo hlamarisa**

Ntivomarito

bamba:	Nchumu lowu kotaka ku bambabamba wu ya ehenhla na le hansi loko wu ba ehansi.
phutseriwile:	Ku funengeta kumbe ku pfalela nchumu wo karhi hi phepha, pulasitiki kumbe lapi.
xiendliwakaya:	Xi endliwile ekaya hi ku tirhisa swilo leswi u nga na swona, ku nga ri swo swi xava exitolo.
ku kora:	Ku howisa bolo eka bolo ya milenge hi ku raha bolo yi nghena etipaleni.
ku khomiwa hi tingana:	Ku titwa u nyuma kumbe u nga ntshuxekangi hikuva nchumu wo karhi wu nga fambangi kahle.
vuswikoti bya ntumbuluko:	Ku va na vutshila swinene eku endleni ka nchumu wo karhi.
ku hlamarisa ku tlula ntolovelo:	Swi kahle swinene ngopfu kumbe swa hlamarisa.

Ntivomarito

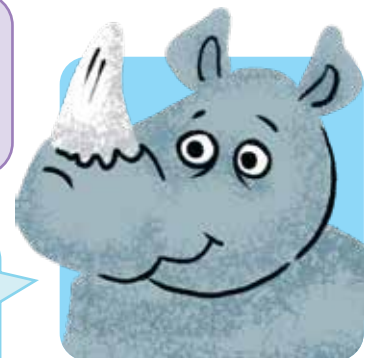
mucopi:	Munhu loyi a duvulaka miseve hi ku tirhisa vurha.
ntlango wa vucopi:	Ntlango kumbe nghingiriko wo duvula miseve eka nkongomiso wo karhi.
vurhonwana:	Ku endla swilo hi ku hetiseka na hi vukheta bya le henhla swinene.
titoloveta:	Ku endla nchumu wo karhi hi ku vuyelesa leswaku u antswa eka wona.
matshalatshala:	Ku ringeta hinkwaswo leswi u nga swi kotaka ni ku tirha hi matimba eka nchumu wo karhi.
antswisa:	Ku antswa eka nchumu wo karhi ku tlula eku sunguleni.
ku tiyimisela:	Ku nga heli matimba na ku endla xiboho xo tshamela ku ringeta, hambiloko nchumu wo karhi wu karhata.
ku phikelela:	Ku ya emahlweni u tirha eka nchumu wo karhi hi ku vuyelesa, hambiloko swi teka nkarhi wo leha ku antswisa.

Vutisa ndyangu wa wena:

Xana hi wihi nchumu lowu u nga antswa eka wona hi ku titoloveta?

Xana hi wihi nchumu lowu u navelaka leswaku u nga titoloveta ngopfu? Hikokwalahokayini?

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo hinkwayo leyi mi faneleke ku yi tiva:

a	m	b	c	h
i	n	o	e	u
w	l	k	f	r
g	d	p	v	s
x	z	t	j	q
y	uu	oo	ii	ee
aa	ch	kh	nh	ph
qh	rh	th	vh	bv
by	dl	dhl	hl	mb
ndl	nsw	hl	lw	ns
xw	hw	nt	nj	nw
tw	gw	kw	nc	sw

Kanela na munghana wa wena:

1. Xana hi yihi mipfumawulo leyi a wu nga yi tivi?
Tsala nxaxamelo wa mipfumawulo leyi ebukwini ya wena.
2. Xana hi yihi mipfumawulo leyi u yi lavaka leswaku u titoloveta ku hlaya?
Tsala nxaxamelo wa mipfumawulo leyi ebukwini ya wena.

Titolovete ku hlaya na ku tsala mupfumawulo:

- Tiendlele makhadi ya xikombakombana ya wena leswaku u ta ma tirhisa ekaya.
- Kombela ku muka na Bukukulu yo Hlaya ya wena ekaya. Titolovete ku hlaya kusuka eka pheji leri.
- Kombela ndyangu wa wena leswaku wu ku vitanela mipfumawulo yo hambanahambana. Tsala mipfumawulo ehansi.

Ku hlaya

Cincanani ku hlaya marito lama mi faneleke ku ma tiva:

xikwamula	khwakhwasela	byabyamisa	xinkankaka	chuchutela
vadyondzisiwa	vutihlamuleri	ntsotsongorhi	nkuzimalanga	vatirhelampfumo
peletwananyingi	nkwahlemavulungwe	nkuxuxilwandle	vukungundzwana	nkwangulatilo
pengapenga	vaseketeriwa	mphasamhala	sasankambana	mipimanyeto
marhandzatimhaka	nkavangaheti	vupiringapiringa	xifethelamandza	mahikahatelo
ncongolotwana	ximbyindlakan'we	ngwenyankelenge	n'harhimbirhi	mapeletwakufana
pembenyuka	ntswalanavo	ndzhulwana	marhakarhaka	n'waninginingi
ndzindzakhombo	ncilakulondza	ncongayin'we	mabulandlela	mabvonyobvonyo
mbulavulaxitshuketa	khwelamahala	njhikakikisano	mphorwamphorwana	n'wamakalatindleve
mphasamhala	nkatsakanyo	ximadlamandla	ndzindzavukosi	xipfularhumbu
nkatekombombo	migwimbini	mulwelwantshunxeko	xipfuvatinhlamuselo	xilulwampfilungano
swihangalasamalungu	xikambelantwisiso	ntswariwahandle	ximungwamungwana	swihlokorhwana

Kanela na munghana wa wena:

1. Xana hi wahi marito lama a wu nga ma tivi?
Tsala nxaxamelo wa marito lama ebukwini ya wena.
2. Xana hi wahi marito lama u ma lavaka ku titoloveta ku hlaya?
Tsala nxaxamelo wa marito lama ebukwini ya wena.

Titolovete ku hlaya na ku tsala marito:

- Titolovete ku twarisa marito lama u nga ma tiviki.
- Kombela ndyangu wa wena leswaku wu ku vitanela marito yo hambanahambana.
Tsala marito ehansi.

Nkongomelo: **Ha titoloveta**

Mofoloji

Xana wa tsundzuka?

Hi vitana xiphemu xa rito 'mofimi'.

Mofimi yin'wana na yin'wana yi na nhlamuselo.

Kanela na munghana wa wena:

- Hlaya timofimi na marito.
- Xana rito rin'wana ni rin'wana ri vula yini?
- Xana mofimi yin'wana ni yin'wana yi vula yini?

ti

timovha

tibuku

isa

fambisa

etlerisa

xi

xikomu

xikolo

mu

muti

murhi

Xana u nga ehleketa hi marito
man'wana lama tirhisaka timofimi leti?

Ku khuluka

Tsundzuka leswaku ku khuluka swi vula:

- Ku hlaya xitori handle ka swihoxo.
- Ku hlaya xitori hi rivilo lerinene, onge wo vulavula.
- Ku hlaya xitori na swikoweto.

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Tintanghu ta banana ta Mahlori

Mahlori a tsakile. A ku ri nkarhi wa leswaku a ya exikolweni eka Giredi ya R. Mahlori a ri na tintanghu tintshwa ta xikolo. Kambe a tikeriwa ku tsutsuma hi tona.

“Tintanghu leti a ti ndzi ringani. I titsongo,” Mahlori a rila.

Mandla u langutile milenge ya Mahlori. U vekerile voko ra yena enon’wini wa yena.

Kutani a ku, “Mahlori u ambarile tintanghu ta wena hi ndlela leyi hoxekeke. Ti languteka kufana na mabanana emilengeni ya wena.”

Mandla u komberile Mahlori ku hluvula tintanghu ta yena. Kutani a n’wi pfuna ku ti ambala kahle.

“Ndza khensa Mandla. Sweswi tintanghu ta mina ta ndzi ringana. I mani a nga ta ndzi pfuna ku ambala tintanghu ta mina kahle mundzuku?” ku vutisa Mahlori.

“Ndzi ta ku pfuna ku titoloveta. Loko tintanghu ta wena ti ku vavisa, swi vula leswaku u ti ambarile hi ndlela yo hoxeka,” ku vula Mandla.

Masiku hinkwawo Mahlori a ta ambala tintanghu ta yena. Loko ti n’wi vavisa milenge, a ti hluvula.

Kutani a ti ambala hi ku cinca milenge.

Swi tekele Mahlori nkarhi wo leha ku tiva leswaku i ntanghu yihi yi mbariwaka eka nenge wihi. Ku titoloveta masiku hinkwawo swi n’wi pfunile ku swi tiva.

Mahlori a nga ha lavi ku pfuniwa ku ambala tintanghu ta yena.

Masiku lama, u pfuna vana van’wana ku ambala tintanghu ta vona!

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Xana i mani loyi a ri na tintanghu tintshwa?**
...a ri na tintanghu tintshwa.
2. **Xana i mani a nga pfuna Mahlari?**
...hi yena a nga pfuna Mahlari.

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Tiyani u endla bolo

Tiyani a lava ku tlanga bolo na vana lavakulu.

A ri na tingana ngopfu ku va kombela. Siku rin'wana, bolo yi tile laha a ri kona. U ringetile ku raha bolo, kambe a yi hupha!

U tsutsumerile endlwini ya yena. U endlile xiboho xa leswaku u fanele ku titoloveta, kambe a ku laveka bolo leyi a nga ta tlanga hi yona.

Tiyani u kumile bolo leyitsongo, yo tshwuka endlwini ya yena. U ringetile ku yi raha, kambe a yi ri yitsongo ngopfu. Tiyani u lavile nchumu wo endla leswaku bolo yi va yikulu.

Xosungula, u ringetile ku phutsela bolo hi phephahungu, kambe yi humile. Endzhaku ka sweswo, Tiyani u kumile swilo swo n'wi pfuna ku endla leswaku bolo ya yena yi va yikulu. U yi phutserile hi phaketi ra tisimba. U tsemile nkwama wa khale wa manana wa yena ivi a phutsele bolo. Kutani, Tiyani u kumile tintambhu tin'wana kutani a boha swilo hinkwaswo swi tiya. Bolo se a yi ri yikulu sweswi! A nga swi kota ku yi raha!

Tiyani u humile ehandle ku ya titoloveta.

U endlile tipala hi maribye. Tiyani u rahile na ku raha bolo eka tipala leti a nga ti endla.

Endzhaku ka masikunyana Tiyani u tshamile erivaleni ra mitlango a hlalela vana lavakulu loko va tlanga bolo ya milenge.

Un'wana wa nhwanyana u vurile leswi landzelaka eka yena, "Ndzi ku vonile u howisa tibolo. U nga va eka xipano xa hina." Endzhaku ka ku titoloveta ka yena hinkwako, Tiyani a lulamerile ku tlanga bolo na vana lavakulu.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

- 1. Xana Tiyani a lava ku tlanga bolo na mani?**
Tiyani a lava ku tlanga na...
- 2. Xana Tiyani u tirhisile yini ku endla tipala?**
Tiyani u endlile tipala hi...
- 3. Xana u dyondzile yini eka Tiyani?**
Ndzi dyondzile leswaku...

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

ceceleta

cukumeta

cakalaa

nhenha

munhu

nhunguvana

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Nhenha ya ka hina yi cina yi petsa na nhamu.

Hi yona nhena leyi nga tshoveka nenge loko yi cina.

“Ndzi ringetile ku cina hi vukheta eka vanhu. Kambe cinelo ra mina a ri pfunangu nchumu. Ndzi rhete na vunhenha bya mina,” ku vula Nhunhu.

A ndzi cinisa hi risimu leri a ri chaya. A ku ri risimu ra Munhunene Baloyi. Hambu mbyana ya mina a yi cinisa ncila. Loko ndzi wa, Miyelani a yi cukumeta nhulu ya maphepha.

Ku tsala

Lulamisa swivulwa ku endla swivulwa. Ennetela mahikahatelo ya mapeletelo kutani u tsala swivulwa leswi nga ebukwini ya wena:

1. na manana kokwana u vulavula
2. ximanga mbyana yi caca

Xana wa swi vona leswaku leswi i swivulwa swa nkarhi wa sweswi?

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

zozo

zingi

zunkwa

chela

choko

chulula

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

U xavile zingi hi tinzukwa to hlayanyana.

Leyi nga akiwa yi endliwile hi mazingi. Yindlu yo akiwa hi mazingi yi vitaniwa zozo. Nindhlikanhi u zulaxula ehandle hikuva endzeni ka yona ka hisa. Mina ndzi zulazula ndzi ya eka Zava.

Loko mpfula yi chulula mati zozo ya hola. Loko yi na hi kangatela leswaku mati ma chela ediron'wini. Hi wona lama hi cheletaka swimilana hi wona. Na machela ma tala loko mpfula yi na.

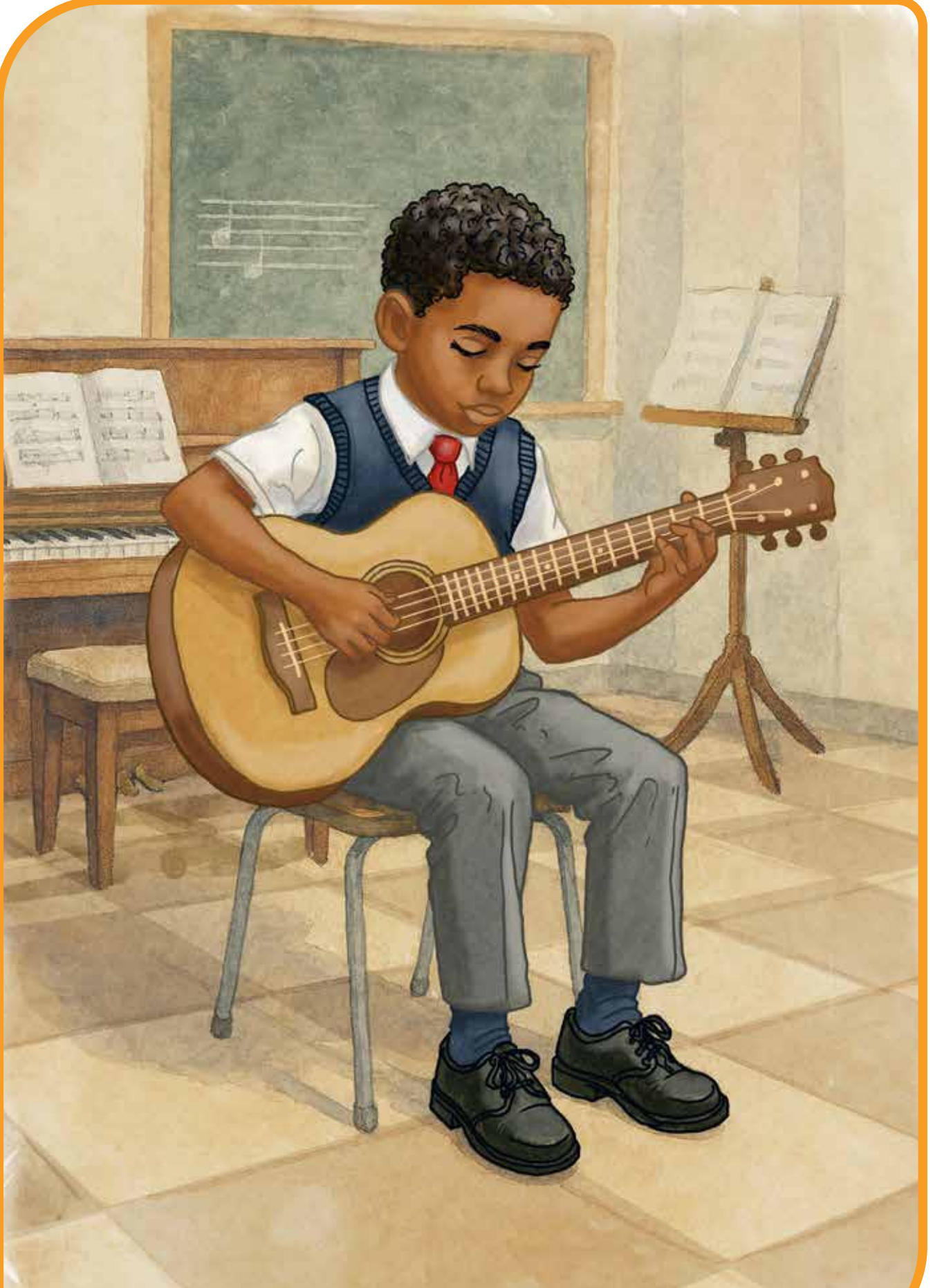
Ku tsala

Lulamisa swivulwa ku endla swivulwa. Ennetela mahikahatelo ya mapeletelo kutani u tsala swivulwa leswi nga ebukwini ya wena:

1. masimu u rimile khensani
2. u tsarile vito n'wana

Xana wa swi vona leswaku leswi i swivulwa swa nkarhi lowu hundzeke?

Vuswikoti byo rungula xitori

Mipfumawulo

Cincanani ku hlanganisa mipfumawulo leyi:

+

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

nchumu

nchuluko

ncheleto

nchila

nchocho

nchalulu

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

A ku na nchumu lexi nga hi hambanisana.

A ku xan'wanchumu xi nga ngenaka exikarhi ka hina. Hi xavelanile na nchulu hi khisimusi. Va ringetile ku hi hambanisa hi ku faya hi nchila kambe swi ala. Hi ta kuma swin'we hi kala hi huma na nchocho enhlokweni.

Ku tsala

Vumba marito hi ku tirhisa mipfumawulo leyi.
Tsala marito ebukwini ya wena:

xambhala
ziphi

ch	nh	u	l	z	m
i	n	a	c	g	e

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya switoloveto ya wena:

Ribye ri susiwile hi Rahele.

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

N'wangulano: U nga lahli thawula, Mandla!

Mahlori na Mandla a va ri endleleni yo ya kaya hi milenge va huma exikolweni. Mandla a migerile swinene. A languteka a vilela.

Mahlori: Swilo yini Mandla?

Mandla: A ndzi titwi ndzi lava ku ya exikolweni mundzuku.

Mahlori: Hikokwalahokayini?

Mandla: I Ravuntlhanu. Va ta hi kombela ku yimbelela risimu ra rixaka. A ndzi ma tivi marito ma rona.

Mahlori: Ndzi nga titoloveta na wena. Ndzi tiva marito hinkwawo.

Mandla: Yaleyo i mhaka ya kahle. Ndzi nga tsaka swinene loko wo ndzi pfuna.

Mahlori na Mandla va sungurile ku yimbelela ninhlikanhi.

Mandla: Ku na marito yo tala eka risimu leri.

Mahlori: U nga vileli. A hi ye emahlweni hi titoloveta.

Mandla u titolovetile tiawara to tala ku kondza dyambu ri pela.

Mahlori u n'wi pfunile.

Mahlori: Hi swona sweswo wa swi kota. U tirhile swinene, Mandla! Mundzuku hi ta yimbelelela ehenhla exikolweni.

Mandla: Ndza tinyungubyisa. Ndzi titolovetile ku kondza ndzi swi kota. Sweswi ndzi twa swi hlwela na ku ya exikolweni.

Mahlori: Wa swi vona ku titoloveta swi endla swi swilo swi koteka!

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Xana hi rihi risimu leri Mandla a fanele ku ri dyondza?**
Mandla a fanele ku dyondza...
2. **Xana i mani loyi a tiva marito hinkwawo?**
...a tiva marito hinkwawo.
3. **Xana va titolovete nkarhi wo tanihi kwihi?**
Va titolovete...

Mofoloji

Hi nga hambanyisa marito hi tindlela to hambanahambana.
Kanela na munghana wa wena:

1
Hi swiphemu swa
mpfumawulo:

t-i-h-u-k-u

2
Hi swiphemu swa
peletwana:

ti-hu-ku

3
Hi swiphemu swa nhlamuselo

Xana nhlamuselo ya **huku** i yini?
Xana rito xiphemu xa **ti** ri cinca
njhani nhlamuselo?

Sweswi u ringeta hi marito
lawa: tinguluve, timbyana

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Li Jie, mucopi wa nyiko yo hlamarisa ku tlula mpimo

Li Jie u hanyile eka mikarhi leyi nga hundza khale eChayina. A ri mucopi loyi a dumile swinene.

“A ku na loyi a nga n’wi tlulaka. I mucopi wa vuswikoti byo hlamarisa,” ku hlevetela vavanuna na vavasati lava a va ri kusuhi na yena.

Li Jie a tshemba leswaku u na vuswikoti byo hlamarisa ku tlula mpimo. “A ku na munhu wo antswa kufana na mina!” a ehleketa.

Siku rin’wana, Li a ri eku titoloveteni ka ku copa miseve. Vanhu va tile ku ta n’wi hlalela. Li Jie u bile exikarhi ka laha a kongomisile kona.

“Ku hava un’wana wo antswa ku fana na yena. I mucopi wa miseve wa vuswikoti,” va hlevetela na ku ba mavoko. Li Jie u hundzulukile ku vona vanhu lava n’wi hlamalaka na ku va losa.

Li Jie u vonile mukhalabya a xavisa mafurha. Mukhalabya u langutile Li Jie kambe a nga bangi mavoko.

“Hikokwalahokayini u nga ndzi belangi mavoko? Xana u tshama u vona mucopi wo antswa ku tlula mina?” Li Jie a vutisa.

“A wu nghwazi. U vile na vuswikoti byo copa hikuva a wu titoloveta,” ku vula mukhalabya.

Li Jie a kwatile. A ehleketa leswaku munhu un’wana na un’wana wa n’wi navela! “Xana wena u kota ku endla yini?” Li Jie a vutisa.

Mukhalabya u vekile bodhlela ehansi. U vekile mali ya xingwece leyi a yi ri na mbhovo lowutsongo ehenhla ka bodhlela. U tatile lepula lerikulu hi mafurha. Kutani a chela mafurha hi le ka ximbhovana xa mali ya xingwece. A nga halatangi hambi ku ri thonsi!

Ntshungu wu hleveterile, “A ku na wo antswa!”

“Ndzi na vuswikoti lebyi hikuva ndza titoloveta. A ndzi lo hlawuleka.” ku vula mukhalabya.

“Kumbe loko ho titoloveta ku copa, hi nga swi kota!” ku hlevahleva vavanuna.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Xana i yini lexi Li Jie a xi kota swinene?**
Li Jie a kota ngopfu ku...
2. **Hikwalahokayini Li Jie a kwaterile mukhalabya?**
Li Jie u kwaterile mukhalabya hikuva...
3. **Xana i yini leswi mukhalabya a swi vuleke leswaku i swa nkoka ku tlula vuswikoti?**
Mukhalaby u vurile leswaku... i swa nkoka ku tlula vuswikoti.

Mofoloji

Tirhisa swiphemu leswi swa marito ku aka marito:

ti
Xikombiso: tintiho

isa
Xikombiso: tsarisa

mu
Xikombiso: musi

Tsala minxaxamelo ya marito eka tibuku ta wena to endla nghingiriko.

Nkongomelo: Hi vatsari

Mfuwiso wa ririmi:

Xivuriso

Mbulavulo wo koma lowu nyikaka xitsundzuxo. Swivuriso swi tala ku katsa na ririmi ro tumbela kufana na swigego.

Mukhomi wa xitsalo u hlula mukhomi wa xibalesa.

Xivuriso lexi xi humelerisa mhaka ya leswaku munhu loyi a hlamuselaka timhaka u na matimba ku tlula loyi a nga khoma xibalesa hikuva loyi a nga khoma xitsalo a nga tsala swilo leswi nga ta ha hlayiwaka ni le ka malembe lama mutsari a nga ta va a file. Hikokwalaho ka sweswi, loyi a nga khoma xitsalo u va a hlule loyi a nga khoma xibalesa.

Switori:

**Buku yo sungula ya
Stacey**

**Vatsari vo sungula va
misava**

Ntivomarito

kandziyisa: Ku kandziyisa no avelana buku kumbe xitori leswaku vanhu van'wana va ta xi hlala.

hlela: Ku kambela no lulamisa matsalelo leswaku ma va erivaleni, ku antswa, kumbe ku lulamisa swihoxo.

muhleri: Munhu loyi a pfunaka mutsari ku antswisa ntirho wa yena hi ku kambela mapeletelo, ririmi na miehleketo.

**ku
simekiwa
ka buku:** Nkhuvo wo hlawuleka laha ku tivisiwaka na ku tlangeriwa buku leyintshwa.

manyunyu: Ntsako lowu u nga na wona loko u endlile nchumu wo karhi kahle kumbe u tirhile hi matimba leswaku u fikelela nchumu wo karhi.

tempele: Muako wo hlawuleka laha vanhu va yaka kona va ya khongela swikwembu swa vona.

Ntivomarito

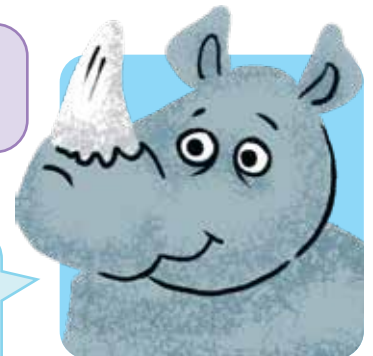
ndhawu yo hlayisela swilo:	Ndhawu leyi nhundzu, swakudya kumbe mphakelo swi hlayisiwaka eka yona hi ndlela leyi hlayisekeke.
xiphepherhele:	Xiphepherhele xa vumba lexi vanhu khale a va tsala eka xona ku nga si sunguriwa maphepha.
vuxokoxoko:	Ku va na swiphemu swo tala leswitsongo kumbe swivumbeko swa vukheta leswi katsiweke.
mfungho:	Mfungho lowu yimelaka nchumu wun'wana, kufana na xifaniso kumbe xivumbeko lexi nga na nhlamuselo yo hlawuleka.
mutinari wa matsalwa:	Munhu loyi a tsalaka buku kumbe xitori.
mutinari:	Munhu loyi a avelanaka miehleketo hi ku tirhisa marito.
miehleketo:	Mianakanyo kumbe pulani leyi u nga na yona emiehleketweni ya wena.
vayingiseri:	Vanhu lava hlayaka kumbe ku yingisela tsalwa ra wena.
hlohlotela:	Ku khutaza munhu un'wana ku ringeta nchumu wo karhi kumbe ku titshemba.

Vutisa ndyangu wa wena:

Xana u tirhisa ku tsala eka yini?

Xana i yini leswi u swi tsundzukaka hi ku dyondza ku tsala?

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

juu

buu

hubuu

juma

jarata

beja

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Hi kumile Jamela a lo juu, hi ngati.

Namuntlha hi vhakela Jamela ekaya ka vona. Kambe a hi ku tivi hi to jumela kunene. Kokwana Jekisono u hi kumile twile loko hi karhi hi ku a hi ku tivi. Hiloko u ta hi pfuna ku fika eka va Jamela.

“Loko mi ku duu, mi ehleketa ku mi nga fika n’wina na mijamujamu ya n’wina? Fambani hi patu leri na dyambu leri ri ngo tu, tu, tuu! Mi nga jiki ku kondza mi kuma murhi wa nkuwa wu nga lo juu hi makuwa,” ku lerisa kokwana loyi a ng ate ku xi bukhuu, a hi hleka.

Ku tsala

Lulamisa swivulwa ku endla swivulwa. Ennetela mahikahatelo ya mapeletelo kutani u tsala swivulwa leswi nga ebukwini ya wena:

1. exhibedhlele Jamela u tirha
2. u humile Khazamula exikolweni

Xana wa swi vona leswaku leswi i swivulwa swa nkarhi wa sweswi?

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

ngati

ngula

ngungumela

lee

nkulee

bamfee

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Vana loko va huma xikolo vo bamfee!

Ndzi sungula ku ta eka ntlango wo tsakisa ku fana na lowu. Loko wa ha ta hi le kule a ku twakala ngulumelo wa xigubu. A ndzi ambarile nguvu ya mina yo seka leyi a yi ndzi bee! Handle ka gireme leyi a yi chaya a ku twakala na swakudya leswi a wo nkholee!

A va ri ku chachamiseni ka swakudya leswi a hi ta ngengemisana na swona. Tinguluve ta malume a ti ta tiphina hi swakudya swo salasala. Loko ti heta ku dya na tona a ti to lee, hi swakudya leswi a ti ta va ti ngengemisane na swona. Makhwiri ta tona ma ta xurha ma ku ndee!

Ku tsala

Lulamisa swivulwa ku endla swivulwa. Ennetela mahikahatelo ya mapeletelo kutani u tsala swivulwa leswi nga ebukwini ya wena:

1. yi dyile Nguluve makoko
2. n'wana Vukosi u tlakurile

Xana wa swi vona leswaku leswi i swivulwa swa nkarhi lowu hundzeke?

Nkongomelo: **Hi vatsari**

Mipfumawulo

Cincanani ku hlanganisa mipfumawulo leyi:

+

+

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

njhini

njhitamo

Njhakanjhaka

njhiko

injhiniyara

njhani

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Namuntlha ku na njhaho wa tihanji.

Ku njhani hala mi vhakelaka kona namuntlha? Ndzi twe leswaku mi tiphine ngopfu hi minjholombo yo tala leyi nga kona. Yin'wana yi tirha hi tintambhu kasi yin'wana yi tirhisa tinjhini. Mundzuku mi ndzi rhamba na mina ndzi ya njholomba na n'wina.

Ku tsala

Vumba marito hi ku tirhisa mipfumawulo leyi.
Tsala marito ebukwini ya wena:

mijamujamu
njhikajikisano

n	i	jh	uu	jh	a
ng	l	e	k	o	u

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya switoloveto ya wena:

*Sesana u endla masalamusi eka
siku ra namuntlha.*

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Mintsheketo ya kokwana wa mina wa xisati

Vusiku byin'wana na byin'wana, tatana u ndzi hlayela ntsheketo. U sungula hi ku ndzi putsela hi nkumba wo olova, ivi a sungula, “Khale ka khaleni...”

Vusiku bya namuntlha, tanihi ntolovelole, tatana u ndzi hlayerile. Kokwana wa xisati u hundzile hi le kamareni ra mina kutani a hi vona. “Xana u endla yini?” ku vutisa kokwana.

Tatana u hlekile kutani a ku, “Hi hlaya ntsheketo.”

Kokwana a languteka a hlamarile kutani a famba. Tatana u yile emahlweni a hlaya.

“Phyu choyoyo! Vusiku lebyinene, n'wana wa mina,” a vula...

“Ndza khensa. Walowo a wu ri ntsheketo lowu tsakisaka,” ndzi ahlamula.

Kokwana wa xisati u vuyile ekamareni ra mina. “A swi lulamangi ku hlaya mintsheketo. U fanele ku vulavula kunene, kufana na mina.”

Tatana u hlekile, “Masiku lawa, ha hlaya mintsheketo. Vatsari van'wana va tsarile mintsheketo leyi vakokwana va vona va va byeleke yona.”

“Ndza swi vona,” ku vula Kokwana wa xisati. “Ku tsala mintsheketo i mhaka ya kahle. Loko hi yi tsala ehansi, vana vo tala va ta twa no tiva switori leswi.”

Kutani Kokwana wa xisati u vile na miehleketo: “Ndzi lava buku ya mina ya mintsheketo. U fanele ku yingisela mintsheketo ya mina hinkwayo ivi u yi tsala ehansi.”

Tatana a n'wayitela, “Ndzi ta endla hilaha u lavaka hakona. Ndzi ta tsala buku ya mintsheketo ya wena.” Naswona u endlile tano...

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Tatana u funengetile n'wana wa yena hi yini?**
U funengetile n'wana wa yena hi...
2. **I mani loyi a lavaka buku ya yena ya mintsheketo?**
...u lava buku ya yena ya mintsheketo.
3. **Hikokwalahokayini kokwana wa xisati a ehleketa leswaku leswi i miehleketo ya kahle?**
Kokwana wa xisati u ehleketa leswaku leswi i miehleketo ya kahle hikuva...

Mofoloji

Hi nga hambanyisa marito hi tindlela to hambanahambana.
Kanela na munghana wa wena:

1

Hi swiphemu swa mpfumawulo:

t-i-n-g-u-l-u-v-e

2

Hi swiphemu swa peletwana:

ti-ngu-lu-ve

3

Hi swiphemu swa nhlamuselo

Xana nhlamuselo ya **ti** i yininguluve?

Xana rito xiphemu xa **ti-nguluv-e** ri cinca njhani nhlamuselo?

Sweswi u ringeta hi marito lawa: tiyingwe, timbyana

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Buku yo sungula ya Stacey

Stacey Fru u beburiwile eJoni hi 2007.

Kusukela hi nkarhi lowu a ha ri n'wana, Stacey a rhandza tibuku.

Loko Stacey a ri ni malembe ya kombo, u tsarile buku ya yena yo sungula. Vito ra buku ya Stacey a ku ri 'Swimanga Swo Nuha'.

U byerile vatswari va yena, "Ndzi lava ku kandziyisa buku ya mina leswaku vana van'wana va ta yi hlaya."

Manana wa Stacey u rhumerile buku leyi eka muhleri. U yi tsakerile buku naswona u endlile leswaku yi kandziyisiwa. Stacey u titwile a tinyungubyisa swinene.

Loko 'Swimanga Swo Nuha' yi kandziyisiwile, Stacey u lulamisile nkhuvo wo tlangela buku ya yena.

"Ndzi tsarile buku leyi hinkwayo ndzi ri ndzexe," Stacey a byerile vanhu lava a va ri kona eka nkhuvo. "Ndzi lava leswaku vana va MaAfrika va tsala tibuku."

Stacey u kotile ku wina sagwadi na ku tsala tibuku tin'wana to tala.

Stacey u tlhela a hlengeleta tibuku, swiambalo na tikhomphyutara eka lava va pfumalaka.

Stacey u nyikela mbulavulo leswaku a dyondzisa na ku hlohlotella vana. Hungu ra yena hileswaku vana va nga endla xin'wana na xin'wana. "A wu lontsongo kumbe lonkulu ku hanya norho wa wena," i nchumu lowu a wu byeleke vantshwa vo tala.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Xana u ehleketa leswaku buku yo sungula ya Stacey a yi vulavula hi yini?**
Ndzi ehleketa leswaku buku yo sungula ya Stacey a yi vulavula hi...
2. **Xana u nga tsakela ku hlaya buku leyi tsariweke hi n'wana?**
Ina, ndzi nga tsakela ku hlaya buku leyi tsariweke hi n'wana.
E-e, a ndzi nge swi tsakeli ku hlaya buku leyi tsariweke hi n'wana.
3. **Loko wo tsala buku, a yi ta va yi vulavula hi yini?**
Loko ndzi tsarile buku, a yi ta va yi vulavula hi...

Mofoloji

Tirhisa swiphemu leswi swa marito ku aka marito:

isa
Xikombiso: tsarisa

mu
Xikombiso: muako

eka
Xikombiso: tirheka

Tsala minxaxamelo ya marito eka tibuku ta wena to endla nghingiriko.

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

goo

khoo

pfotloo

qoqa

qamba

xiphiqo

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Movha wa ka Mathebula wu lo pfotloo!

Va ta qavana loko vo tshama voxe wenoo! Va ta hoxetela hi quva leri kumekaka etshangeni ra tihomu. Van'wana va ta duvuriwa hi qulu ra xibalesa. Va haxa wonge a hi maxaka ya qovo.

Loko swi nga ha tsakisi va ta va va lo goo! Ku ta kala na wo va tsundzuxaka leswaku n'winoo, a swi endliwi sweswo. Kambe na vona vo ti endlisa hikuva a va qegiwangi hi munhu. Yoo, mbuyangwana vana va munhu.

Ku tsala

Lulamisa swivulwa ku endla swivulwa. Ennetela mahikahatelo ya mapeletelo kutani u tsala swivulwa leswi nga ebukwini ya wena:

1. khekhe u dya mufana
2. murisi nsati u hlomisa

Xana wa swi vona leswaku leswi i swivulwa swa nkarhi wa sweswi?

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

bii

tswii

khwixii

qhuva

qhuveka

qhavula

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Loko ndzi n'wi qhavula ndzi twa swandla swa yena swi lo khwixii!

Va dye malamula ma ka hina ma ku bii! Loko va heta va lo nyakwii, va kongoma eka vona. Loko va fika eka vona na kona va lo nyakwii, va ya tlanga. Va dye malamula ma ka hina ma ku bii! Hii, vafana lava va hi moxile hakunene.

Loko hina hi fika hi lo vona hi qhivi ra mati epatwini. “U qhavulana na vanhu vo tala wena. Languta malamula ma qhapekile laha tikweni,” a k uvula Basani loko hina hi qhuveka hi vulavula.

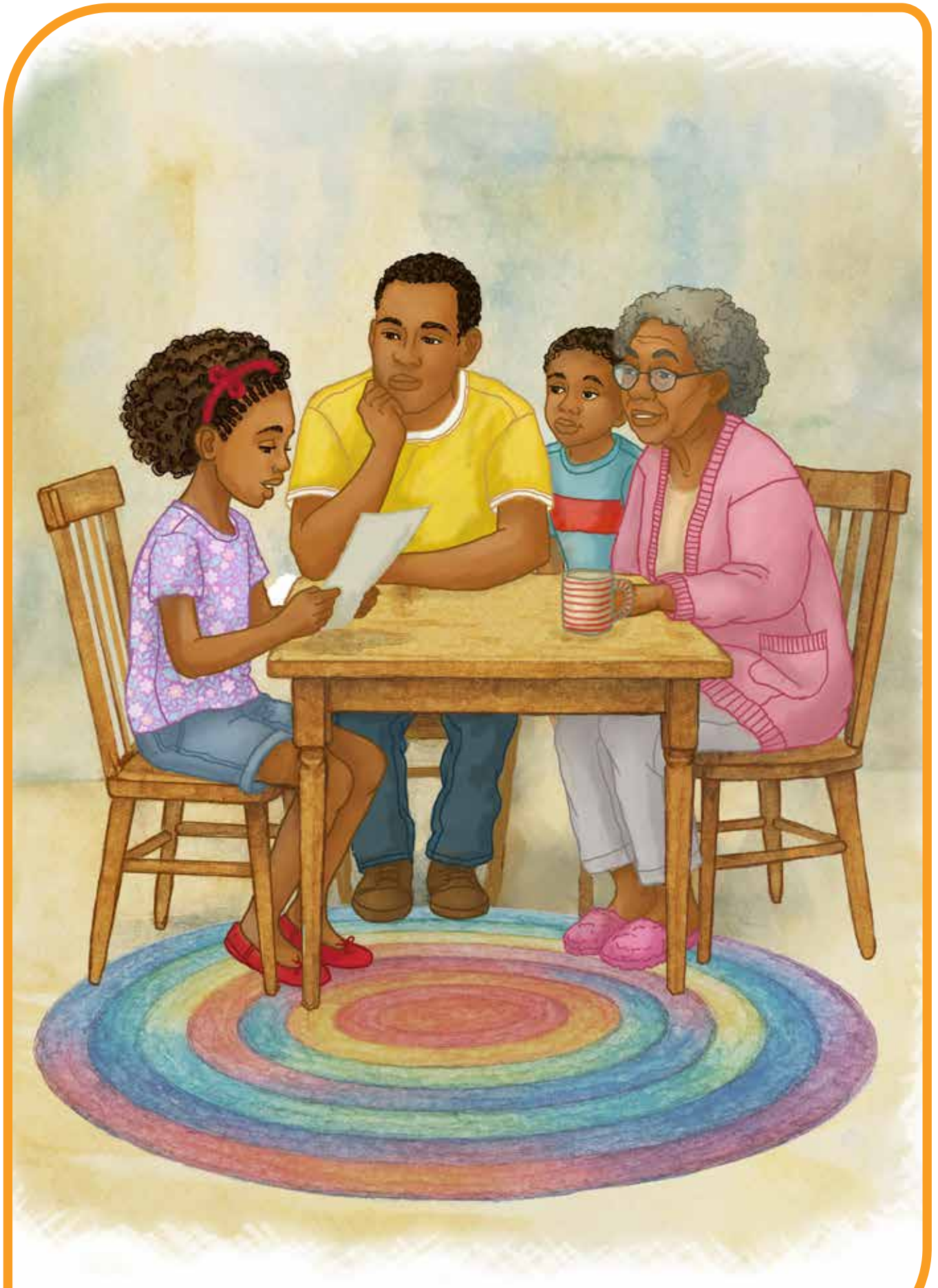
Ku tsala

Lulamisa swivulwa ku endla swivulwa. Ennetela mahikahatelo ya mapeletelo kutani u tsala swivulwa leswi nga ebukwini ya wena:

1. mufana khekhe u dyile
2. u hlomisile mufana nsati

Xana wa swi vona leswaku leswi i swivulwa swa nkarhi lowu hundzeke?

Vuswikoti byo rungula xitori

Mipfumawulo

Cincanani ku hlanganisa mipfumawulo leyi:

+

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

qhweta

qhwaya

qhwayela

qhwava

qhwakela

qhwavela

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Qhweta hi rona ri nga ta n'wi tengela ekhoto.

Hi kumile qhweta leri nga ta yimela tatana ekhoto. Leswi leri a hi ri kumile ro sungula ri nga qhwaya aredzi. Hi twe leswaku ri qhwayele hala Giyani. Leswi a hi na vixokoxoko hikuva hi lo qhwaveriwa hi makhelwana wa yena.

Ku tsala

Vumba marito hi ku tirhisa mipfumawulo leyi.
Tsala marito ebukwini ya wena:

qamba
twii

a	qh	e	t	w	v
q	u	y	b	m	l

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya switoloveto ya wena:

Jalani a tela ku teka tintiho.

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Hinkwaswo hi ku tsala

Ku tsala i swa nkoka. Swi hi pfuna hi tindlela to tala.

1. Ku lawula mititwelo ya hina

Hi nga tsala hi ndlela leyi hi titwaka hayona eka dayari. Leswi swi nga hi pfuna leswaku hi titwa hi antswa. Swi nga tlhela swi hi pfuna ku kambisisa leswi hi faneleke hi swi endla mayelana na matitwelo ya hina.

2. Ku avelana matitwelo ya hina

Hi nga tsalela vanghana na mindyangu ya hina makhadi, mapapila na matsalwa. Leswi swi hi pfuna ku tshama hi ri karhi hi vulavurisana. Nakambe swi hi pfuna ku vulavula hi ndlela leyi hi titwaka hayona.

3. Ku avelana mahungu

Hi nga tlhela hi tirhisa mapapila, tiimeyili na matsalwa ku avelana mahungu ya hina.

4. Ku hlamusela switori

Kufana na Stacey, hi nga tsala switori swa hina, na ku dirowa swifaniso swa swona.

Ku na tindlela to tala to antswisa matsalelo ya hina.

1. Ku hlaya

Loko hi tshama hi hlaya, ku tsala ka hina ku ta antswa.

2. Titolovete ku tsala

Loko hi tshama hi titoloveta, ku tsala ka hina ku ta antswa. Ringeta ku tsala ku ri swo titsakisa loko u ri ekaya.

3. Hlayisa buku yo tsalela eka yona

Ringeta ku kuma buku yo tsalela eka yona ya wena n'wini. Rhendzeleka na yona na ku tsala miehleketo yihi na yihi leyintshwa leyi u nga na yona.

4. Avela van'wana leswi u swi tsaleke

Komba vanghana na ndyangu wa wena leswi u swi tsaleke. Kumbe u va hlayela switori swa wena hi rito leri tlakukeke.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Xana u tsakela ku tsala yini?**
Ndzi tsakela ku tsala...
2. **Xana u na dayari kumbe buku yo tsalela eka yona?**
Ina, ndzi na...
E-e, a ndzi na yona...
3. **Xana u nga antswa njhani eka ku tsala?**
Ndzi nga antswa eka ku tsala hi ku...

Mofoloji

Hi nga hambanyisa marito hi tindlela to hambanahambana.
Kanela na munghana wa wena:

1

Hi swiphemu swa
mpfumawulo:

tsh-a-m-e-k-a

2

Hi swiphemu swa
peletwana:

tsha-me-ka

3

Hi swiphemu swa nhlamuselo

Xana nhlamuselo ya tsham i
yini**eka**?

Xana rito xiphemu xa **eka** ri cinca
njhani nhlamuselo?

Sweswi u ringeta hi marito
lawa: mukeka, voneka

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Vatsari vo sungula va misava

Ku tsala i nchumu wa nkoka lowu vanhu va wu endleke.

Vanhu va sungule ku tsala kwalomu ka 5,000 wa malembe lama nga hundza. Yin'we ya tindhawu leti ku tsala ku nga sunguriwa kona yi vitaniwa Sumer.

Titempele ta le Sumer a ti tirhisiwa tanihi tindlu ta vuhlayiselo. Tindlu ta vuhlayiselo a ku ri tindhawu leti tinxaka hinkwato ta nhundzu a ti hlayisiwa kona.

Vanhu lava a va kota ku tsala a va vuriwa vatsari. Vatsari a va fanele va kuma ndlela yo hlayisa leswaku i yini leswi nga tisiwa eka ndhawu ya vuhlayiselo.

Vatsari a va tirhisa mifungo na swifaniso eka swiphepherele swa vumba ku landzelerisa nhlayo ya nhundzu hinkwayo leyi nga hlayisiwa.

Vatsari va tsarile mifungo na swifaniso swa vona ehansi eka switsalelo swa vumba leswi tsakamaka. Switsalelo swa vumba leswi omeke a swi hlayisiwa tanihi rhekhodo ya nhundzu hinkwayo leyi nga eka tindhawu ta vuhlayiselo.

Hi ku famba ka nkarhi, tindlu ta vuhlayiselo ti hlayisile nhundzu yo tala swinene ngopfu. Vatsari a va fanele ku tshama va ri eku tsaleni na ku tsala hi ku hatlisa. Va sungurile ku tirhisa mifungo ematshan'weni ya ku dirowa swifaniso leswi nga na vuxokoxoko.

Nhundzu a yi hlayisiwa edorobeni hinkwaro. Loko vatsari va sungurile ku tirhisa mifungo, va hlanganile ku ta pfumelelana hi mifungo leyi hinkwavo va nga ta yi tirhisa. Sweswo a swi ta va pfuna ku twisisa leswi nga tsariwa eka tindlu ta vuhlayiselo to hambanahambana. Ku tsala lokuntshwa a ku vitaniwa khonifomu.

Swo fana swi humelerile na le eGipita, Peru, na le Chayina. Matsalelo ya hina ya masiku lama ya tumbulukile kusukela eka leswi.

Ku tsala swi pfunile vanhu ku tsundzuka miehleketo na switori.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Xana vanhu va sungurile ku tsala rini?**
Vanhu va sungurile ku tsala...
2. **Titempele ta le Sumer a ti tirhisiwa tanihi yini?**
Titempele ta le Sumer a ti tirhisiwa tanihi...
3. **Endla onge u mutsari wa le Sumer. Endla mifungjo ya:**
ximanga, mati na maapula.

Mofoloji

Tirhisa swiphemu leswi swa marito ku aka marito:

eka
Xikombiso: dyeka

xi
Xikombiso: xisibi

ile
Xikombiso: fambile

Tsala minxaxamelo ya marito eka tibuku ta wena to endla nghingiriko.

Nkongomelo: Hi na ntwelavusiwana

Mfuwiso wa ririmi:

Xivuriso

Mbulavulo wo koma lowu nyikaka xitsundzuxo. Swivuriso swi tala ku katsa na ririmi ro tumbela kufana na swigego.

Ku tsemekela nhlana

Ku tsemekela munhu nhlana i xivulavulelo xa Xitsonga lexi kombisaka ku va munhu a twela un'wana vusiwana. Eka xiyimo lexi, u nghena ka xiyimo xa munhu loyi a twaka ku vava, u anakanya leswaku a nga va a titwisa ku yini.

Switori:

**Khumo u kuma
munghana lontshwa**

**Swakudya swa
nanhlikanhi swo
engetela**

Ntivomarito

tingana: Ku titwa u chava kumbe ku kanakana hi ku vulavula na van'wana kumbe ku joyina.

tolovelekangi: Xin'wana lexi vonakaka xi nga tolovelekangi kumbe lexi hambaneke.

wexe: Ku va u ri wexe, u nga ri na vanhu van'wana lava u hanyaka na vona.

**ku khomiwa hi
xivundza:** Ku titwa u ri na gome hikuva u nga ri na vanghana kumbe ku titwa u katsiwile.

**ku siya
ehandle:** Ku ka u nga katsiwi eka ntlawa kumbe nghingiriko loko van'wana va katsiwa.

nghozi: Xin'wana xo biha lexi humelelaka hi xitshuketa naswona xi nga kunguhatiwangi, kufana na loko munhu a vavisekile hi xihoxo.

xibedhlele: Ndhawu leyi madokodela na vaongori va ongolaka vanhu lava vabyaka kumbe lava vavisekeke.

ngungumela: Ku famba hi ku miyela na le xihundleni leswaku ku nga vi na munhu loyi a nga ku vonaka.

Ntivomarito

ku hanana:	Ku tiyimisela ku avelana kumbe ku nyika van'wana, hambiloko swi vula ku tshika nchumu lowu u wu tsakelaka.
ku khensa:	Ku titwa u khensa hileswi munhu un'wana a ku pfuneke kumbe a ku kombeke musa.
ntwelavusiwana:	Ku lemuka loko munhu un'wana a vavisekile, a ri na gome, a ri yexe kumbe a pfumala, ivi u hlawula ku pfuna.
katsa:	Ku tshika munhu un'wana a mi joyina, leswaku a nga titwi a tshikiwile.
siya ehandle:	Ku siya munhu un'wana ehandle kumbe ku ka u nga n'wi pfumeleli ku joyina.
ku nyikela:	Ku nyika nchumu lowu u wu lavaka leswaku u ta pfuna kumbe ku seketela munhu un'wana.
nchavelelo:	Ku pfuna munhu un'wana leswaku a titwa a antswa loko a ri na gome, a chava kumbe a hlundzukile.

Vutisa ndyangu wa wena:

Xana u nga ndzi byela hi nkarhi lowu u endleke nchumu wo karhi wa musa?

Xana u nga ndzi byela hi nkarhi lowu u pfuneke munhu un'wana?

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

gaa

paa

ganaa

khakhi

khapu

khokhovela

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Khapu ya yena yi lo paa!

A va pfuxelangi munhu, va lo khatsaa! Va hi kume hi lo ganaa, eka murhi. Hina hi lo hlama va lo swi katlaa, hi mavoko. Leswi xa swiambalo swa hina a swi base cacaa, a hi hlwelangi ku famba na hina.

Khoma voko ra mina, ra titimela swinene. I khiva ya manana yi fanaka ni ya hahani. Ku titimela ka mavoko ya mina ku famba na loko wo khumba khiva ya khale ya hahani. Yi tsakamisiwile hi mati lama khulukaka enambyeni.

Ku tsala

Lulamisa swivulwa ku endla swivulwa. Ennetela mahikahatelo ya mapeletelo kutani u tsala swivulwa leswi nga ebukwini ya wena:

1. khapu u hlantswa risuna
2. u tlakula hahani thini

Xana wa swi vona leswaku leswi i swivulwa swa nkarhi wa sweswi?

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

bvumba

bvimba

bvun'wala

dzudza

dzovo

xidzedze

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Ku bile xidzedze xo hahlula na tindlu ta vanhu.

Vana lava rilaka ngopfu hi lava va nga na nkava wa bvoko. Swiambalo swa yena swi lo bvulekiwa. “Vitana vafana va bvanganyeta huku,” ku vula kokwana.

“Mina a ndzi bvumbile leswaku kokwana u ta hi rhuma ku bvanganyeta huku a ta hi swekela.”

Loko u nga hlambi u dzonisa swo ndlalela mubedwa wa wena. Swi fana na lava dzahaka fole endlwini. A va fanelangi ku dzahela endlwini hikuva ra thyakisa. Kahlekahle ku dzaha a swi lulamangi na switsongo. Loko ku ri na loyi a ku dzahisaka fole, pota eka munhu lonkulu.

Ku tsala

Lulamisa swivulwa ku endla swivulwa. Ennetela mahikahatelo ya mapeletelo kutani u tsala swivulwa leswi nga ebukwini ya wena:

1. khapu i hlantswile risuna
2. u tlakirile hahani thini

Xana wa swi vona leswaku leswi i swivulwa swa nkarhi lowu hundzeke?

Nkongomelo: **Hi na ntwelavusiwana**

Mipfumawulo

Cincanani ku hlanganisa mipfumawulo leyi:

+

+

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

ndzwetano

mpandzwa

swingolongondzwana

edondzweni

swinyondzwana

empandzweni

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Emagondzweni a ku fambeki hi mikarhi ya Paseka.

“Ndzi lava ku mi phamela mpandzwa mi ta dya mi xurha,” ku tiyisisa kokwana. “Ndzi lava leswaku loko se mi nghena eriendzweni ra n’wina mi va mi xurhe. A ndzi lavi leswaku mi tikiwa hi swingolongondzwana na ndlala hi le tlhelo. Handle ka swona mi ta famba wonge i xirhodyana lexa ha ku humaka swinyondzwana.”

Ku tsala

Vumba marito hi ku tirhisa mipfumawulo leyi.
Tsala marito ebukwini ya wena:

dzudza
bvumba

w	n	u	kh	b	bv
a	m	v	i	dz	o

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya switoloveto ya wena:

Uana va vula vula hi xivona.

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Peter wa tingana na bodo

Peter a ri mufana wa tingana. Thobile a ku ri yena munghana wa yena wa ntiyiso ntsena. Va tshamile swin'we endzhaku ka tlilasi.

Siku rin'wana nimixo, tatana Mbali u ngenile a khomile bokisi leritsongo. U xewetile a ku: "Mixo lowunene, tlilasi." Tatana Mbali u kombile tlilasi leswi a swi ri endzeni ka bokisi. A ri tele hi tichoko ta mihlovohlovo. "Hi ku hlamala, tichoko ta mihlovohlovo!" ku vula Julia.

"Namuntlha hi ta tsala hi ku tirhisa mihlovohlovo ya tichoko to saseka." ku vula tatana Mbali. Vadyondzi va humesile tibuku na tipenisele ta vona, a va lulamerile ku tsala.

Hambiswiritano, Peter a nga tsakangi na ku tipfinyinga mahlo ya yena. "Swi lo yini Peter?" ku hlevetela Thobile.

Peter a hlevetela na yena, "A ndzi koti ku vona leswi nga eka bodo. Mihlovo yin'wana ya ndzi tikela ku yi vona."

Thobile a languteka a vilela. "Hikokwalahokayini u nga byeli tatana Mbali?" Matihlo ya Peter a ya ri eku vaveni ya tlhela ya tshukulukile loko a hlamula, "Ndza chava."

Thobile u vulavulele Peter. "Tatana Mbali, Peter a nga koti ku vona leswi u swi tsalaka eka bodo." Peter a engetela, "Ndzi kamberiwile matihlo ya mina naswona ndza tikeriwa ku vona."

Julia u yimisile voko ra yena. "Tatana Mbali, Peter a nga teka xitulu xa mina xa le mahlweni. Ndzi nga tshama endzhaku." Tatana Mbali u tinyungubysisile hi Thobile na Julia hikokwalaho ka musa wa vona eka Peter.

Loko Peter a ri karhi a teka xitulu xa yena lexintshwa, u n'wayiterile kutani a ku, "Ndza khensa! Ndzi kota ku vona sweswi."

Tlilasi hinkwayo a yi tsakile. A va tsakile hikokwalaho ka Peter.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Xana Peter na Thobile a va tshamile kwihi?**
Peter na Thobile a va tshamile...
2. **Xana i yini lexi a xi ri endzeni ka bokisi ra tatana Mbali?**
Endzeni ka bokisi ra tatana Mbali a ku ri na...
3. **I mani a nga nyika Peter xitulu xa yena xa le mahlweni?**
...u nyikile Peter xitulu xa yena xa le mahlweni.

Mofoloji

Hi nga hambanyisa marito hi tindlela to hambanahambana.
Kanela na munghana wa wena:

1

Hi swiphemu swa
mpfumawulo:

v-e-k-i-l-e

2

Hi swiphemu swa
peletwana:

ve-ki-le

3

Hi swiphemu swa nhlamuselo:

Xana nhlamuselo ya vek i yini **ile**?
Xana rito xiphemu xa **ile** ri cinca
njhani nhlamuselo?

Sweswi u ringeta hi marito
lawa: tekile, humile

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Munghana lontshwa wa Kurhula

Kurhula a ri munghana lonene wa Basopa na Giyani. A va endla swilo hinkwaswo swin'we. Siku rin'wana hi nkarhi wo wisa, Ttn Ngobeni u byerile Kurhula ku sala. “Ndzi ta mi kuma hala handle,” ku vula Kurhula a byela vanghana va yena.

“Kurhula, ndzi lemukile leswaku Tomasi u na tingana naswona u tshama a ri yexe. Ndzi tshemba leswaku u ta tlanga na yena,” ku vula Ttn Ngobeni. Kurhula a nga swi tivi leswaku a ku yini. A ehleketa leswaku Tomasi a nga tolovelekangi...

Kurhula u hlanganile na vanghana va yena. Giyani u vutisile loko a ri nkingheni. “Ttn Ngobeni u kumile penisele ya mina ehansi,” Kurhula u hembile. A lava nkarhi wa ku ehleketa hi ntirho lowu Ttn Ngobeni a n'wi nyikile wona.

Vusiku byebyo, Kurhula u vilerile hi mhaka leyi eka manana wa yena, “Ttn Ngobeni u lava ndzi tlanga na mufana wo ka a nga tolovekangi wo miyela. A ndzi tivi leswaku hikokwalahokayini.”

“A wu boheki ku swi endla, Ttn Ngobeni u lo kombela. A nge ku sindzisi,” ku hlamula manana wa Kurhula.

Endzhaku ka nkarhi, loko Kurhula a ri emubedweni wa yena, u ehleketile hi xivundza lexi a ri na xona loko a ha ku sungula xikolo. U endlile xiboho xa leswaku u ta tlanga na Tomasi.

Hi siku leri landzelaka u byerile Basopa na Giyani, “A hi katseni Tomasi.” “Hikokwalahokayini?” ku vutisa vafana lavan'wana. “Ndzi n'wi twela vusiwana naswona loko hi ri mune, hi nga tlanga hi mitlawa,” ku vula Kurhula.

Kurhula u komberile Tomasi leswaku a tlanga na vona. Tomasi a nga swi tivi leswaku a nga ku yini, kambe endzhaku ka sweswo a n'wayitela. A va tlanga bolo ya milenge yo yima hi vambirhimbirhi, naswona a swi tsakisa swinene. “U ta u ta tlanga na hina nakambe mundzuku!” ku vula Basopa.

“Ndza tinyungubyisa hi wena Kurhula”, ku vula Tatana Ngobeni. Kurhula u twile a tinyungubyisa swinene.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Xana i va mani vanghana lavanene va Kurhula?**
Vanghana lavanene va Kurhula i... na...
2. **Xana i mani loyi Ttn Ngobeni a lava Kurhula a tlanga na yena?**
Ttn Ngobeni a lava Kurhula a tlanga na...
3. **I ntlango wihi lowu vafana va nga wu tlanga?**
Vafana va tlangile...

Mofoloji

Tirhisa swiphemu leswi swa marito ku aka marito:

eka
Xikombiso: vuleka

isa
Xikombiso: mukisa

nyana
Xikombiso: hlambanyana

Tsala minxaxamelo ya marito eka tibuku ta wena to endla nghingiriko.

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

byela

byala

byisa

byongo

byabya

byokota

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Namuntlha hi ta byela manana a hi yisa eka Gavaza.

Byanyi bya mina byi sasekile swinene. Byi na muhlovo wa rihlaza. Ndzi ta byela manana ku lava ku tlangela kona bolo ya milenge. Hi byona byi nga ta endla leswaku ndzi nga tivavisi loko ndzi wa ehenhla ka byona.

Phela mina ndzi tlula bya byokota xinyanyana xo saseka. Ku na lava byalaka swimilana na miroho. Kambe mina ndzi ti rhandzela byebyi byanyi. Byi kule wonge I byewu bya ku luka masangu.

Ku tsala

Lulamisa swivulwa ku endla swivulwa. Ennetela mahikahatelo ya mapeletelo kutani u tsala swivulwa leswi nga ebukwini ya wena:

1. xikombiso piyano u tlanga
2. makokisi u baka manana

Xana wa swi vona leswaku leswi i swivulwa swa nkarhi wa sweswi?

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

phula

phamela

phemelela

pfuva

pfelela

pfindzimuka

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Hi hina a hi phameriwile vuswa byo pfuviwa.

Loko ha ha dya ko ta humelela phuphula ro saseka swinene. Mina ndzi tlula ndzi lava ko phijiwa hi milenge ya vanhu. Phela mina ndza chava phuphula. Loko va ndzi khuzile ndzi tlhele ndzi ya phemaphema ndzi dya na van'wana.

Hi pfumala mali yo ya exikolweni xa hina. Ku na rivanti leri nga pfuriwa leri hi nga akaka xilo lexikulu. Va kwihi lava nga pfumela ku ta hi pfuna xana? Hina hi pfukile nimixo hi ya yimayima kwale xikolweni hi k uva ta vapfuni va hina.

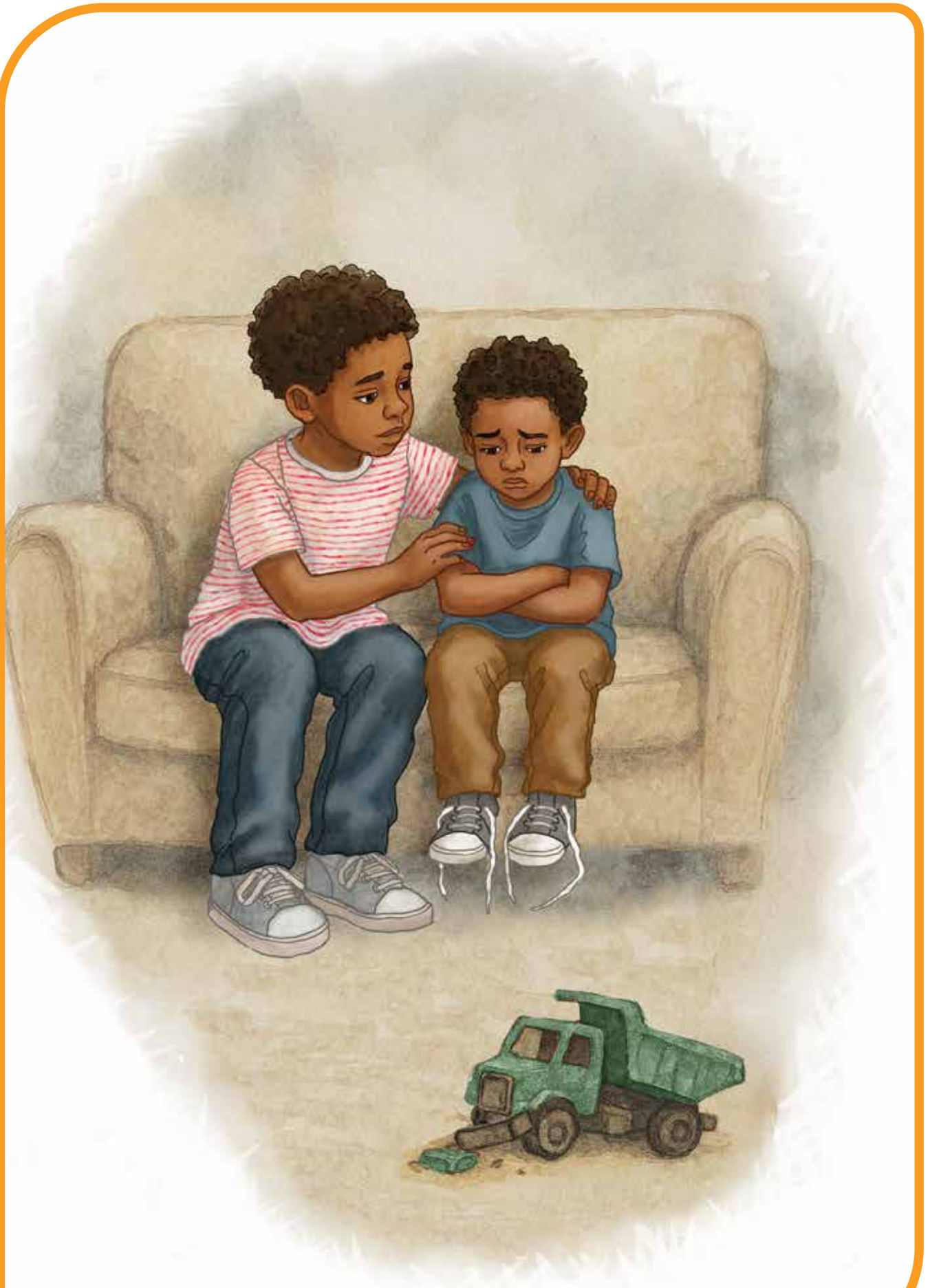
Ku tsala

Lulamisa swivulwa ku endla swivulwa. Ennetela mahikahatelo ya mapeletelo kutani u tsala swivulwa leswi nga ebukwini ya wena:

1. u tlangile xikombiso piyano
2. makokisi u bakile manana

Xana wa swi vona leswaku leswi i swivulwa swa nkarhi lowu hundzeke?

Vuswikoti byo rungula xitori

Mipfumawulo

Cincanani ku hlanganisa mipfumawulo leyi:

+

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

mpfula

mpfangano

mpfepfa

mpfuvelo

mpfikula

mpfilumpfilu

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Loko u nga swi koti u ta vanga mpfulumpfilu.

Namuntlha ku na mpfula ya matimba leyi nga le ku neni. Laha hansi ku tlhela ku mpfepfa na mati hikwalaho ka mpfula leyi. Na n'wana loyi a mpfikulaka a hi n'wi twi hikuva ya na swinene. Hi ta n'wi nyika mpfanganiso wa mirhi a ta kota ku miyela.

Ku tsala

Vumba marito hi ku tirhisa mipfumawulo leyi.
Tsala marito ebukwini ya wena:

byongo
pfuva

l	pf	ph	e	u	m
i	by	o	ng	u	v

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya switoloveto ya wena:

*Miyelani na Wisani va weriwile
hi wanuna.*

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Manghilazi ya Peter

P.O Box 599
Malalane
Mpumalanga
1320
05 Nyenyakulu 2023

Eka vatswari,

Hi mina mudyondzisi wa Peter. Namuntlha, ndzi tirhisile mihlovo yo hambanahambana ku tsala eka bodo. Peter u tirha kahle ngopfu etlilasini, kambe namuntlha a nga swi koti ku vona leswi nga tsariwa eka bodo.

Peter i khale a tikeriwa ku vona bodo. U hetelerile a ndzi byela leswaku a nga voni kahle.

Mudyondzikulobye wa Peter, Julia, u tinyiketerile ku cincana na Peter ndhawu yo tshama. Peter sweswi u tshama emahlweni leswaku a ta kota ku vona bodo. U tsakile swinene ku tshama eka xitulu xa yena lexintshwa.

Xikolo xi tsakela ku pfuna Peter leswaku a kuma manghilazi. Peter a nga ya kamberiwa matihlo mahala eka dokodela wo tirha hi matihlo. I dokodela wo tirha hi matihlo loyi a endzelaka tliliniki hi

Ravumune. Dokodela wo tirha hi matihlo u pfunile vana vo tala ku kuma manghilazi.

Loko mi pfumelela Peter ku vonana na dokodela wa ku tirha hi matihlo, hi kombela mi rhumela papila ra mpfumelelo. Matsalana wa xikolo u ta va na Peter nkarhi hinkwawo.

Ndzi kombela mi ndzi bela riqingho loko mi ri na swivutiso.

Ndza khensa swinene,
Tatana Mbali

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Xana papila leri ri huma eka mani? Xana ri tsaleriwile mani?**
Papila ri huma eka... ku ya eka...
2. **Xana i yini leswi vatswari va Peter va faneleke va swi rhumela?**
Vatswari va Peter va fanele ku rhumela...
3. **Xana u ehleketa leswaku Dkd Eyes i vito ra ntiyiso?**
Ina, ndzi ehleketa leswaku i vito ra ntiyiso.
E-e, ndzi ehleketa leswaku a hi vito ra ntiyiso.

Mofoloji

Hi nga hambanyisa marito hi tindlela to hambanahambana.
Kanela na munghana wa wena:

1

Hi swiphemu swa
mpfumawulo:

t-e-k-a-ny-a-n-a

2

Hi swiphemu swa
peletwana:

te-ka-nya-na

3

Hi swiphemu swa nhlamuselo

Xana nhlamuselo ya teka i
yininyana?

Xana rito xiphemu xa **nyana** ri
cinca njhani nhlamuselo?

Sweswi u ringeta hi marito
lawa: tsalanyana, yimanyana

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Swakudya swa ninhlikanhi swo engetela

Musumbhuluko wun'wana nimixo, Matimu u humesile sangweji ya yena leyi a yi rhandzaka enkwameni. U lemukile leswaku Ntsako a nga ri eku dyeni.

“Swi kwihi swakudya swa wena swa ninhlikanhi?” Matimu a vutisa Ntsako. “A ndzi na swona swakudya swa ninhlikanhi. Manana wa mina u le xibedhlele, kambe u nga byeli munhu,” ku vula Ntsako. Matimu u phemile sangweji ya yena hi le xikarhi a nyika Ntsako hafu.

Hi Ravumbirhi, Matimu u komberile manana wa yena tisangweji timbirhi. “Hikokwalahokayini u lava timbirhi?” ku vutisa manana wa yena. “Ndzi twa ndlala swinene namuntlha” ku vula Matimu. Manana wa yena u n'wi nyikile tisangweji timbirhi ivi yena a fika a nyika Ntsako sangweji yin'we exikolweni.

Hi Ravunharhu, Matimu u endlile sangweji yo engetela.

Manana wa yena u n'wi vonile kutani a vutisa, “Sangweji yo engetela nakambe?”

“Ndzi na mitlango namuntlha, kutani ndzi lava swakudya swo engetela,” u hembile.

Exikolweni u nyikile Ntsako sangweji ya nyama na chizi.

Hi Ravumune, Matimu u hlwerile ku ya eka swakudya swa nimixo.

“Ndzi kombela u nga ndzi nyika sangweji ya swakudya swa nimixo?” a kombela manana wa yena. Hi nkarhi wo wisa, a khomiwile hi ndlala swinene, kambe u yile emahlweni a nyika Ntsako sangweji ya yena yo engetela.

Vusiku byebyo, manana wa Ntsako u berile manana wa Matimu riqingho.

“Ndza khensa ku endlela Ntsako swakudya swa ninhlikanhi vhiki leri. A ndzi ri exibedhlele,” ku vula manana wa Ntsako.

Manana wa Matimu a n'wayitela. Eku heteleleni u swi twisisile

leswaku hikokwalahokayini n'wana wa yena a lava sangweji yo engetela.

“Matimu, ndzi lava ku vulavula na wena,” a vitana hi manana wa yena. “Ndza swi tiva leswaku hikokwalahokayini u komberile swakudya swa ninhlikanhi swo engetela,” manana wa yena a n'wayitela, “kambe hikokwalahokayini u nga ndzi byelangi?”

“Ndzi tshembisile Ntsako leswaku a ndzi nge byeli munhu,” ku vula Matimu. “A ku ri swilo swa kahle leswi u nga swi endla, Matimu. Ndza tinyungubyisa hi wena!”

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. A ri kwihi manana wa Ntsako?

Manana wa Ntsako a ri...

2. Xana i sangweji ya njhani leyi Matimu a nga nyika Ntsako hi Ravunharhu?

Hi Ravunharhu Matimu u nyikile Ntsako sangweji yo...

3. Hikokwalahokayini Matimu a nga byelangi manana wa yena ntiyiso?

Matimu a nga byelangi manana wa yena ntiyiso hikuva...

Mofoloji

Tirhisa swiphemu leswi swa marito ku aka marito:

nyana	eka	swi
Xikombiso: rilanyana	Xikombiso: yiseka	Xikombiso: swikandza

Tsala minxaxamelo ya marito eka tibuku ta wena to endla nghingiriko.

Nkongomelo: Hi vanjhiniyara

Mfuwiso wa ririmi:

Ntshayito

Phazili leyi lavaka leswaku u ehleketa swinene ku kuma nhlamulo.

Tshayii, ndzi famba hi tintambhu ndzi nga wi, mi nga ndzi voni, ku kondza ndzi fika ndzi voninga tindlu kambe u nga ndzi voni. Hi mina mani?

Lowu i ntshayito lowu kombisaka leswi gezi ri fambisaka xiswona kusuka kwalomu ri sukaka kona hi tintambhu. Loko gezi ri karhi ri famba hi tintambhu leti, a ri wi naswona a hi ri voni, ku kondza ri ya fika etindlwini ta hina ri hi layitela.

Switori:

**Xipelupelu xa William
xo tlhariha**

**Hitara ya dyambu ya
mati ya Xochitl**

Ntivoramarito

xipelupelu:	Muchini lowu tirhisaka moya ku endla gezi kumbe ku pompa mati.
dyandza:	Nkarhi wo leha laha ku nga na mpfula yitsongo swinene kumbe ku nga ri na mpfula, leswi endlaka leswaku swi tika ku byala swakudya.
xikirepeyadi:	Ndhawu leyi swilo swa khale kumbe leswi tshovekeke, swo tanihi nsimbi, tiphayiphi na swiphemu swa swikanyakanya swi hlayisiwaka eka yona leswaku vanhu va ta tlhela va swi tirhisa ku aka kumbe ku lunghisa swilo leswintshwa.
switirhisiwa swa swikirepe:	Swilo swa khale kumbe leswi saleke, swo tanihi nsimbi, tiphayiphi kumbe swiphemu swa xikanyakanya, leswi nga tlhelaka swi tirhisiwa ku endla nchumu lowuntshwa.
pompo:	Muchini lowu fambisaka mati ku suka eka ndhawu yin'wana ku ya eka yin'wana, kufana na ku suka eka boholu ku ya eka swibyariwa.

Ntivotmarito

fambelana na dyambu:	Ku tirhisa matimba ya dyambu ku endla gezi kumbe ndzilo.
fikelela nxavo:	Ku va na mali leyi ringaneke yo xava nchumu wo karhi.
cukumetiwa:	Xin'wana lexi lahliweke kumbe lexi nga ha laviwiki.
vutumbuluxi:	I nchumu wuntshwa lowu munhu a wu endleke ku ololoxa xiphiko kumbe ku pfuna vanhu.
ku taleriwa hi ntsako:	U n'wayitele hi ntsako hikuva wa tinyungubuyisa hileswi wena kumbe munhu un'wana a swi endleke.
munjhiniyara:	Munhu loyi a taka na miehleketo na ku aka switirho, michini kumbe tisisiteme ta ku ololoxa swiphiko.
dizayini:	Pulani kumbe xifaniso lexi kombisaka ndlela leyi nchumu wo karhi wu nga ta endliwa hayona.
xikoki:	Vhilwa leri nga na ntambhu kumbe bandi leri pfunetaka ku tlakusa kumbe ku fambisa swilo swo tika hi ku olova.
xihondzo:	Xivumbeko xo leha.
ku wa:	Loko nchumu wo karhi wu wa ehansi kumbe wu tshoveka hikuva wu nga ha swi koti ku yima.

Vutisa ndyangu wa wena:

Xana u tshamile u aka kumbe ku endla yini?

Xana hi wihi nchumu lowu a wu ta wu aka kumbe ku wu endla loko wo swi kota?

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

thula

thola

xithuthuthu

n'ame

n'oka

n'eni

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

N'anga ya mina yi pfukele exibedhlele.

Thangi ra mati ri tele hi mati ya le hansi ka misava. Hi ta thola vanhu leswaku va ta sungula ku aka yindlu. Va te va ta fika mundzuku hi thekisi ra nimixo. Mina ndzi ta va ndzi yi ku tlangeni ka thenisi loko von ava fika.

U kotile ku hola loko a kume n'anga ley inga n'wi tshungula. Mati ma ta n'oka ivi a nwa maphilisi lama n'anga yi nga n'wi nyika wona. Ndzi lava leswaku loko n'eni wa hina a fika a va se a horile. Kasi n'wina mi ri hikwalahokayini ndzi nga n'amelangi mali ndzi n'wi vitanela n'anga?

Ku tsala

Lulamisa swivulwa ku endla swivulwa. Ennetela mahikahatelo ya mapeletelo kutani u tsala swivulwa leswi nga ebukwini ya wena:

1. marhambu mbyana yi phora
2. masingita thelevhixini u vona

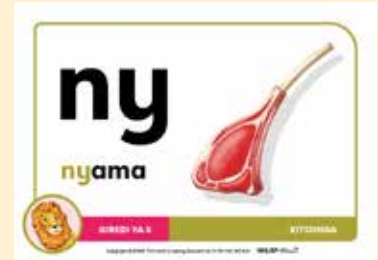
Xana wa swi vona leswaku leswi i swivulwa swa nkarhi wa sweswi?

Mipfumawulo

Cincanani ku hlaya mipfumawulo leyi:

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

vhilwa

vhaka

vhota

nyama

nyuka

nyenyetsa

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Nyama yo bola ya nyenyetsa loko yi vhundile.

“Kokwana, ku na vhene ya maphorisa egedeni ya va Vhelaphi. Vonani a yi lava ku chayisa n’wana, u lo vhika. A yi lava ku chayisa n’wana luya a nga khoma vhoroso. Hi yona vhene leyi ndzi nga yi vona vhiki leri nga hela,” ku huwelela Mavhikana.

Mavhikana a huwelela a tikhome na tinyonga hi ku hlamala. Na nyama leyi a yi khomile hi voko a yi wile a nga swi twangi. Ivi a yi teka a tlhela a yi dya handle ko nyenya thyaka ra yona. Hi nkarhi lowu, Nyeleti munghana wa wena a nyumile swinene.

Ku tsala

Lulamisa swivulwa ku endla swivulwa. Ennetela mahikahatelo ya mapeletelo kutani u tsala swivulwa leswi nga ebukwini ya wena:

1. marhambu yi pharile mbyana
2. masingita thelevhixini u vonile

Xana wa swi vona leswaku leswi i swivulwa swa nkarhi lowu hundzeke?

Nkongomelo: **Hi vanjhiniyara**

Mipfumawulo

Cincanani ku hlanganisa mipfumawulo leyi:

+

Ku hlaya

Hlanganisa mimpfumawulo ku hlaya marito:

mvhuva

mvhutho

mvhilopho

mvhulaxifuva

mvhangasi

mvhuthelo

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Ku fikile mvhulopho leyi a yi pfariwile.

Namuntlha ku ta lavo endla swa mvhuthelo wa tinsuna etindlwini. Ku fikile mvhilopho leyi nga hi tivisa leswaku va ta fika kona namuntlha. Swi ta lava leswaku hi papalata mvhuleko wa mpahla ehenhla ka mubedwa leswaku va ta vhuthela kahle. Na mvhilopheni ley inga yisiwa va swi tsarile.

Ku tsala

Vumba marito hi ku tirhisa mipfumawulo leyi. Tsala marito ebukwini ya wena:

m	u	k	vh	ny	a
v	th	ph	e	o	n'

nyama
mvhulopho

Ntivontsalo

Swi kope eka buku ya switoloveto ya wena:

Xikolo xa Ximowani xi xota
mafasitere ku va xi hela.

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Yimisa ndzilo!

Marang na manana wa yena ava tshama ehandle ka Doropa ra Kapa. Malume wa yena u va akerile yindlu leyitsongo hi mazenge. A yi ri na nyangwa na mafasitere mambirhi.

Yindlu a yi ri yitsongo kambe Marang a ri na mubedo wa yena na khaboti yo veka swiambalo na swilo. Manana wa yena a tirha hi matimba leswaku yindlu ya vona yi va leyinene.

Eka buloko ya vona ya tindlu letitsongo, Marang a ri ni vanghana vo tala. A swi tsakisa ku tlanga endzhaku ka xikolo.

Kambe lembe rin'wana na rin'wana hi N'wendzamhala, moya a wu ya wu va na matimba swinene.

Un'wana na un'wana a langutela ndzilo. Moya wu endlile leswaku malangavi ya ndzilo ya kula na ku famba hi rivilo.

Un'wana ni un'wana a a langutela ndzilo. Moya wu endle leswaku malangavi ma kula ni ku famba hi rivilo.

Vafana va tekile xiboho xo endla swo karhi. A va lava ku sivele ndzilo leswaku wu nga hisi tindlu ta vona.

Siku rin'wana na rin'wana, a va hlengeleta thyaka ivi va ri lahla ekule na buloko ya vona.

Hi Mugqivela wun'wana na wun'wana, a va ceta byanyi lebyi rhendzeleke buloko ya vona, ivi va byi rhwala va byi yisa ekule.

Hi ku hatlisa, mindyangu yin'wana yi lemukile leswi vafana a va swi endla.

Va vonile leswaku buloko ya vafana a yi languteka yi basile.

Nakambe va vonile leswaku va hlayisekile swinene eka ndzilo.

Ku nga ri khale, vanhu vo tala va koperile Marang na vanghana va yena. Naswona kusukela kwalaho, a ku ri na ndzilo wutsongo.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Xana Marang a tshama kwihi?**
Marang a tshama...
2. **Xana moya wu endlile yini ku vanga ndzilo?**
Moya wu endlile leswaku...
3. **Xana vafana lava va endlile yini ku ringeta ku yimisa ndzilo?**
Vafana va...

Mofoloji

Hi nga hambanyisa marito hi tindlela to hambanahambana.
Kanela na munghana wa wena:

1

Hi swiphemu swa
mpfumawulo:

s-w-i-k-o-l-o

2

Hi swiphemu swa
peletwana:

swi-ko-lo

3

Hi swiphemu swa nhlamuselo:

Xana nhlamuselo ya swi i
yinikol-o?
Xana rito xiphemu xa **swi** ri cinca
njhani nhlamuselo?

Sweswi u ringeta hi marito
lawa: switina, swikero

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Xipelupelu xa William xo tlhariha

William u kulerile eka muganga lowu vitiwaka Wimbe eMalawi. A ku nga ri na gezi eWimbe. Vanhu va muganga a va tshemberile eka mpfula ku cheleta swibyariwa swa vona.

Loko William a ri na 14 wa malembe, a ku ri na dyandza eMalawi. Varimi a va nga koti ku cheleta swibyariwa vona, a ku nga ri na swakudya swo ringanela.

Ndyangu wa ka va William a wu kota ku dya swakudya switsongo kan'we navusiku. William u bohekile ku tshika xikolo. Vatswari va yena a va nga ha swi koti ku n'wi hakelela xikolo.

Kusukela loko William a nga ha kotangi ku ya exikolweni, a tshama a ri elayiburari. Siku rin'wana u kume buku leyi vuriwaka Ku tirhisa Gezi. Buku leyi a yi hlamusela leswaku u nga tirhisa xipelupelu ku endla matimba eka timpopo to pompa mati.

William u tibyerile leswaku u ta tirhisa xipelupelu ku nyika matimba eka timpopo to pompa mati mugangeni wa ka vona.

William u lavile exikirepeyadi ku kuma switirhisiwa leswi a nga ta swi tirhisa ku endla xipelupelu. Vanhu van'wana va n'wi hlekile, kambe u yile emahlweni.

Vusiku byin'wana William u kotile ku endla xipelupelu xi rhendzeleka. Xipelupelu xi endlile matimba yo ringanela ku lumeka mavoni ya mune na xiyanimoya.

William u tirhisile mavoni ku hlaya na vusiku.

William a lava ku tisa gezi na mati emugangeni wa ka vona hinkwawo. U tirhile hi matimba ku endla xipelupelu lexikulu.

U tirhisile xipelupelu lexikulu lexintshwa xa yena ku pompa mati exhlobyeni.

Sweswi van'wamapurasi a va kota ku cheleta swibyariwa swa vona!

Endzhaku ka malembenyana, n'wamahungu u tile eWimbe ku ta tsala xitori hi William eka phephahungu. Vanhu vo tala eMalawi na le misaveni hinkwayo va hlayile hi xitori xa William. Vanhu vo tala a va tsakisiwile hi xitori xa yena laha va nga n'wi hakelela ku tlhelela exikolweni na le yunivhesiti!

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Xana William a tshama kwihi?**
William a tshama...
2. **Xana hi kwihi laha William a heta nkarhi wa yena kona loko a tshikile xikolo?**
William a heta nkarhi wa yena e...
3. **Xana William u endlile yini?**
William u endlile...

Mofoloji

Tirhisa swiphemu leswi swa marito ku aka marito:

ile
Xikombiso: xikile

nyana
Xikombiso: xikanyana

ti
Xikombiso: tirhandza

Tsala minxaxamelo ya marito eka tibuku ta wena to endla nghingiriko.

Ku hlaya

Cinca swivulwa swi va ka nkarhi lowu hundzeke:

Tsundzuka, loko hi cinca xivulwa xi va nkarhi lowu hundzeke, hi:

- *Cinca riendli ku kombisa leswaku xiendliwa se xi humelerile.*

1. Kopunula xivulwa ebukwini ya wena:

**Unahina u dyondzisa
Mikateteko.**

2. Kuma u tlhela u rhendzela riendli:

**Unahina u dyondzisa
Mikateteko.**

3. Tsala riendli hi nkarhi lowu hundzeke:

dyondzisile

4. Tsala xivulwa hi nkarhi lowu hundzeke:

**Unahina u dyondzisile
Mikateteko.**

5. Vuyelela swivulwa:

- a. Manana u tola mafurha.
- b. Kokwana u sweka nyama.
- c. Mudyondzisi u hlamusela xitori

Vulongoloxamarito.

Lulamisa swivulwa swa nkarhi lowu hundzeke:

1. Kopunula xivulwa ebukwini ya wena:

u dyile n'wana mukapu

2. Kuma u tlhela u khwatihata nhlokomhaka:

n'wana mukapu u dyile

3. Kuma u tlhela u rhendzela riendli:

u dyile n'wana mukapu

4. Kuma na ku hlovohata xiendliwa:

mukapu n'wana u dyile

5. Tsala xivulwa hi ndlela leyi landzelaka: **nhlokomhaka + riendli + xiendliwa**

n'wana u dyile mukapu

6. Nghenisa mahikahatelo:

N'wana u dyile mukapu.

7. Vuyelela swivulwa:

- a. u vhakile vongani ejoni
- b. mbyana movha yi cacile
- c. u dirowile xifaniso wisani

Vulongoloxamarito.

Cinca swivulwa swi va ka nkarhi lowu hundzeke:

- Hetisani u hlaya buku.
- Tirhani u hlantswa swibye.
- Ximanga xi nwaya misava.

Vulongoloxamarito.

Lulamisa swivulwa swa nkarhi lowu hundzeke:

- ntsheketo u hlamuserile kowana
- bolo vana va tlangile
- u akile tatana yindlu

Ku khuluka

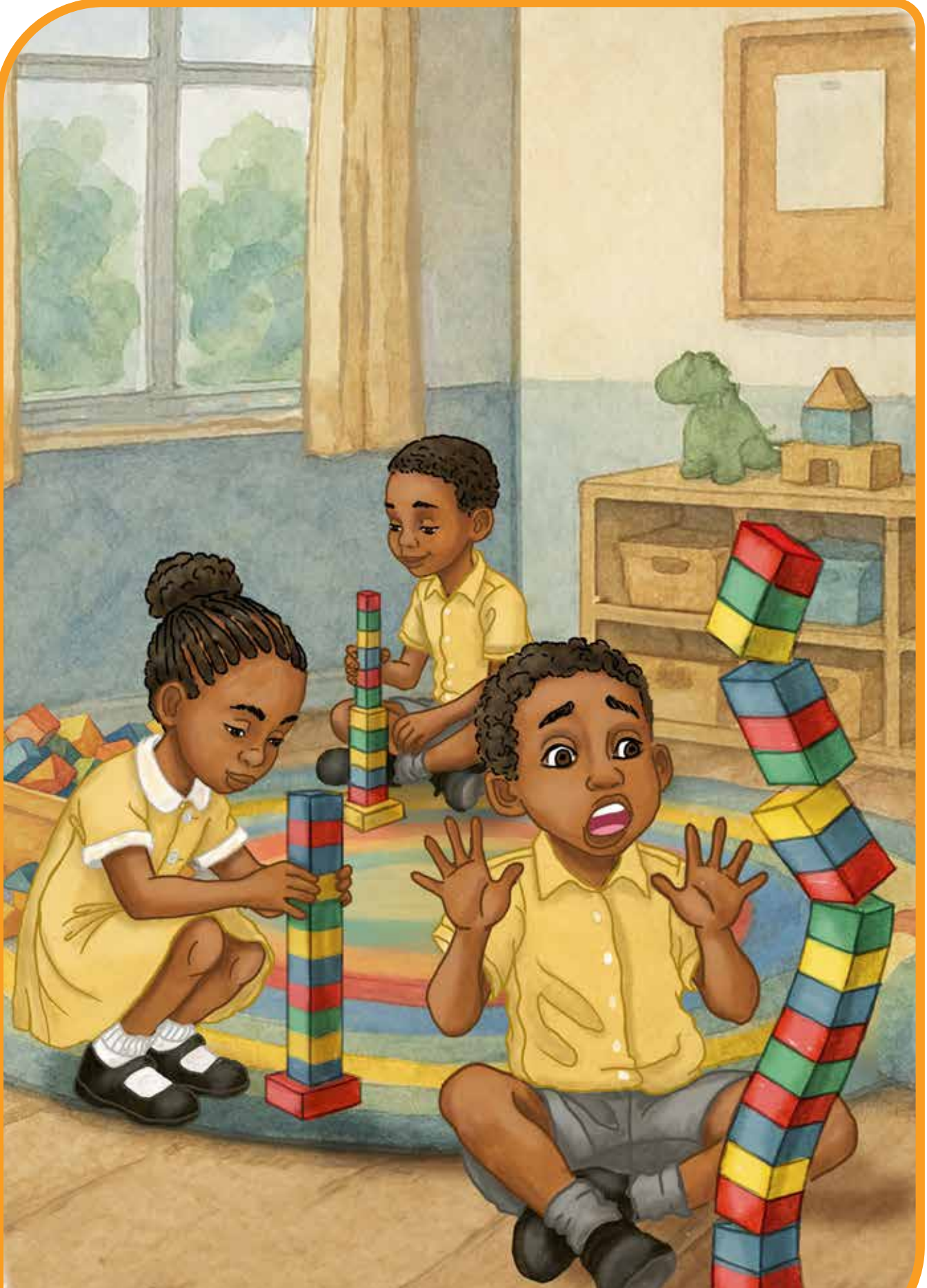
Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Khumbi ra kokwana ri pendiwile.

Siku ra Sipho ro ya exikolweni.

Ku na mufana loyi a vuriwaka Sipho. Sipho u tshama ekaya na manana wakwe. Sipho a rhandza xikolo swinene. Siku rin'wana u pfuka nimixo swinene. U hlamba xikandza a tirhisa mati mo kufumela.

Mana wa yena u n'wi nyika swakudya swa nimixo leswi a swi rhandzaka. Sipho u dya swakudya hi ku tsaka, kutani a teka buku yakwe ya xikolo. Sipho u ya exikolweni hi milenge. Exikolweni u hlaya tibuku na ku pfuna vanghana vakwe.

Vuswikoti byo rungula xitori

Vulongoloxamarito.

Cinca swivulwa swi va ka nkarhi lowu hundzeke:

- Sipho u ta exikolweni.
- Mudyondzisi u dyondzisa tinhlayo.
- Vamalume va tisa vulombe.

Vulongoloxamarito.

Lulamisa swivulwa swa nkarhi lowu hundzeke:

- kurhuka misisi u kerile
- u swekile vumbiwa vuswa
- tinsimu u yimbelerile mikateko

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Muganga hinkwawo wu khitikana wu ya ehubyeni.

Sipho loko a ri exikolweni

Exikolweni Sipho u dyondzile swilo swo tala. U dyondzilea tinxaka ta swifambo. Loko xikolo xi huma, a tlanga na vanghana va yena. Va vulavula, va tlulatlula, va tsutsuma va ya hala ni hala. Loko ri lava ku pela, Sipho u famba a tlhelela ekaya.

Loko a fika ekaya u byerile manana wa yena hi siku ra yena. U hlamuserile leswi a nga swi dyondza. A hlamusela na leswi a nga endla swona na vanghana va yena. Manana wa yena a tsakile ku twa Sipho a hlamusela ta siku ra yena.

Ku khuluka

Tsundzuka leswaku ku khuluka swi vula:

- Ku hlaya xitori handle ka swihoxo.
- Ku hlaya xitori hi rivilo lerinene, onge wo vulavula.
- Ku hlaya xitori na swikoweto.

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Palesa Masuku: mu ololoxi wa swiphiqo

Xana i mani Palesa Masuku?

Palesa Masuku i mutivasayense wa le tikweni ra Afrika- Dzonga. Hi lembe ra 2011, u kumile sagwati ra ku dizayina xitofu. Lexi i xitori xa ndlela leyi Palesa a nga tirhisa vuswikoti bya yena bya ku dizayina ku ololoxa xiphiqo lexi a nga xi vona.

1. Xiphiqo

Palesa u vonile leswaku ku na vanhu vo tala lava nga kotiki ku xava malahla kumbe parafini leswaku va sweka na ku kufumela. A lava ku dizayina xitofu xo chipa.

2. Ku lavisisa

Palesa u kumile leswaku timongo ta nsinya wa makanyi ta pfuna, hikuva ti tshwa kahle naswona ti tshwa hi ku nonoka.

3. Dizayina

Palesa u dizayinile xitofu. Ematshan'weni ya ku tirhisa malahla, xi tirhisa timongo ta makanyi.

4. Kumisisa

Palesa u endlile xitofu xa yena lexi tirhisaka timongo ta makanyi na swikhamba ku nga ri malahla.

5. Kambela

Palesa u ringetile xitofu xa yena. A xi humesa ku hisa, xi virisa mati na ku sweka swakudya. Xi pasile eka xikambelo xa yena!

Ku avelana

Palesa u avelanile dizayini ya yena. U nghenelerile eka mphikizano kutani a hlula!

Hikokwalahokayini Palesa a hlurile?

Eka tindhawu to tala, timongo ta makanyi na swikhamba swi nga kumeka ehansi mahala. Leswi swi vula leswaku vanhu vo tala va na ndlela yo chipa yo sweka na ku kufumela.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

- 1. Xana hi xihi xiphiqo lexi Palesa a lava ku xi ololoxa?**
Palesa a lava ku...
- 2. Hikokwalahokayini timongo ta makanyi ti pfuna?**
Timongo ta makanyi ta pfuna hikuva...
- 3. Xana ku na mirhi ya makanyi laha u tshamaka kona?**
Ina, ku na mirhi ya makanyi laha ndzi tshamaka kona.
E-e, a ku na mirhi ya makanyi laha ndzi tshamaka kona.

Mofoloji

Hi nga hambanyisa marito hi tindlela to hambanahambana.
Kanela na munghana wa wena:

1

Hi swiphemu swa
mpfumawulo:

t-i-v-o-n-a

2

Hi swiphemu swa
peletwana:

ti-vo-na

3

Hi swiphemu swa nhlamuselo

Xana nhlamuselo ya ti i
yini**von-a**?
Xana rito xiphemu xa **ti** ri cinca
njhani nhlamuselo?

Sweswi u ringeta hi marito
lawa: tikhensa, tin'waya

Ku khuluka

Cincanani ku hlaya hi rito leri tlakukeke:

Hitara ya dyambu ya mati ya Xochitl

Siku rin'wana, Xochitl loko a ri karhi a famba a ya ekaya. U vonile leswaku misinya leyi a yi n'wi nyika ndzhuti a ya ha ri kona. U tivutisile leswaku misinya hinkwayo yi yile kwihi.

Mixo lowu landzelaka, Xochitl u vonile tatana wa yena loko a tshivela ndzilo ku kufumeta mati. U swi lemukile leswaku mirhi ya tsemiwa leswaku ku endliwa ndzilo ku kufumetiwa mati. Xochitl u endlile xiboho xa leswaku u ta ringeta ku endla hitara leyi nga tirhiseki mirhi kumbe leyi nga laveki mali yo tala.

Loko Xochitl a fika ekaya kusuka exikolweni, u sungurile phurojeke ya yena. U sungurile ku rholela mabodhlela ya pulasitiki, tinghilazi, tiphayiphi na timhandzi. Loko a ri na switirhisiwa swo ringanela, u swi hlanganisile. U hlanganisile phayiphi na mabodhlela ya pulasitiki. U pendile mabodhlela hi muhlovo wa ntima. Tatana wa yena u n'wi pfunile ku endla bokisi ra hitara ya mati.

Hi siku leri landzelaka loko xikolo xi nga si nghena, Xochitl u cherile mati eka mabodhlela. Kutani a veka hitara ya yena laha ku nga na dyambu ku vona loko yi ta tirha.

Loko xikolo xi humile, u tsutsumerile ekaya ku ya kamba loko hitara yi tirha! U pfurile phayiphi ivi ximusi xa mati ya ku hisa xi huma!

“Langutani tatana!

ya tirha!” Xochitl a byela tatana wa yena. “Ndza ku khensisa!” ku hlamula tatana wa Xochitl.

Xochitl u endlile hitara leyikulu leswaku yi ta virisa mati yo tala leswaku ndyangu wa yena wu kota ku hlamba. U yi vekile ehenhla ka lwangu leswaku yi ta kuma dyambu ro tala.

Vanhu hinkwavo va vonile hitara naswona hinkwavo a va lava ku va na yona. Loko un'wana na un'wana a ri na hitara yo endliwa hi Xochitl, a va kota ku virisa mati ya vona hi dyambu. Vanhu a swi nga ha bohi leswaku va tsema mirhi leswaku va endla ndzilo.

Xochitl u kumile sagwadi kusuka eYunivhesiti ya Mexico hikwalaho ka pulani ya yena ya hitara ya mati ya ku tirhisa dyambu.

Ntwisiso

Tsala tinhlamulo eka tibuku ta wena to endla nghingiriko:

1. **Xana Xochitl u endlile xiboho xo endla yini?**
Xochitl u endlile xiboho xo endla...
2. **Xana tatana wa Xochitl u n'wi pfunile ku endla yini?**
Tatana wa Xochitl u n'wi pfunile ku endla...
3. **Xana hi xihhi xiphiko emugangeni wa ka n'wina lexi u nga tsakelaka ku xi ololoxa?**
Ndzi nga tsakela ku ololoxa xiphiko xa...

Mofoloji

Tirhisa swiphemu leswi swa marito ku aka marito:

ti
Xikombiso: tikhoma

swi
Xikombiso: switirhi

etela
Xikombiso: tirhetela

Tsala minxaxamelo ya marito eka tibuku ta wena to endla nghingiriko.

**Copyright © 2026 National Educational
Collaboration Trust (NECT)**

This work is licensed under a **Creative Commons
Attribution–NonCommercial–NoDerivatives 4.0
International License (CC BY-NC-ND 4.0)**.

Additional permissions beyond the scope of this license
may be available. For further information, please
contact the publisher at **materials@nect.org.za**.

First edition, 2026

